

א. מבוא

האוכלוסייה הערבית בישראל מטפחת את תרבותה הייחודית בכמה מישרים. השפה הערבית היא השפה הרשמית השנייה במדינה, ועל פי החוק פועלת בישראל אקדמיה מקומית לשפה הערבית. המדינה מנהלת מערכת חינוך בשפה הערבית במסגרת החינוך הממלכתי, תומכת במכללות ערביות ובמפעלי תרבות, כמו תאטרון ערבי, מוזאונים ביישובים ערביים וכיו"ב. המדינה אף מכירה רשמית (בתקש"ר) בחגים ובמועדים הדתיים של העדות הלא-יהודיות, ומוסדותיהן למשפט דתי בענייני אישות פועלים מכוח החוק. האוכלוסייה הערבית גם מפעילה כלי תקשורת מסחריים בשפה הערבית. עם זאת, הציבור היהודי הרחב איננו נחשף דיו לתרבות של חמישית מהאוכלוסייה בישראל והמדינה איננה מעניקה לתרבות הערבית ייצוג הולם בתרבות הכללית. יתר על כן, מעת הקמתה פעלה מדינת ישראל לייחוד הנוף והמרחב הציבורי תוך השכחת המורשת הערבית, וזאת על רקע המציאות הגאופוליטית באזור ולצד הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

ועדת אור, שבחנה את הגורמים להתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין הציבור הערבי באוקטובר 2000, כתבה בין 43 המלצותיה: "על רשויות השלטון למצוא את הדרכים שיאפשרו לאזרחים הערבים לבטא בחיים הציבוריים את תרבותם וזהותם באופן נאות ומכובד".¹ המלצה זו, חשובה ככל שהיא, נותרה עמומה. הוועדה סתמה ולא פירשה בדבר הדרכים העשויות לאפשר ביטוי של התרבות והזהות הערביות במרחב הציבורי בישראל. נראה שהמשימה אינה קלה כלל וכלל והאחריות למציאת הנוסחה המתאימה למימוש המלצה זו הוטלה על הממשלה.

פרק זה מבקש להציג מרכיבים מרכזיים בתרבות הערבית בישראל ובמורשתם של האזרחים הערבים. מרכיבים אלה יכולים לשמש בעתיד בסיס לדיאלוג על הייצוג ההולם של המורשת הערבית ושל התרבות הערבית במרחב הציבורי הכללי ונקודת מוצא להנחלת עוגני המורשת של הערבים לכלל החברה הישראלית.

* המחבר מבקש להודות לד"ר אורנה כהן על עזרתה בכתיבת הפרק.

1 דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, ירושלים, אוגוסט 2003 (להלן: דו"ח ועדת אור), שער שיש, סעיף 12.

אם יכיר הציבור היהודי בישראל את התרבות והמורשת של האזרחים הערבים ואת שפתם, יוכל הדבר לתרום תרומה חשובה בשלושה מישורים:

- הכרת התרבות של "האחר-השונה" בחברה אזרחית משותפת מסייעת להתגבר על סטראוטיפים שליליים, על אמונות תפלות ועל פחדים ותורמת להיווצרות תקשורת טובה יותר בין פרטים וקבוצות בחברה. על כן היא יכולה לסייע לקירוב בין יהודים לבין ערבים.
- הכרת התרבות של קבוצות אתניות, לאומיות ודתיות מעשירה את התרבות הכללית ומאפשרת לבני חברת הרוב לאמץ רכיבים מסוימים מתרבות המיעוט המתאימים לה. למשל, כיבוד הזולת, הכנסת אורחים וסבלנות הם שלושה ערכים של התרבות הערבית השונים מאלה שבתרבות המערב הרווחת בישראל אף שהם מוערכים מאוד. המזון והבישול הערביים אף הם מוערכים מאוד בישראל ובמקומות אחרים בעולם. ההכרה של תרבות הערבים אמורה גם לאפשר למוסדות המדינה להתמודד עם תופעות תרבותיות שאינן נורמטיביות על פי חוקי המדינה (למשל, רצח בשל "חילול כבוד המשפחה").
- ההכרה ההדדית בין הקבוצות עשויה לצמצם את הזרות בין התרבויות השונות ולתרום להקהיית המתחים ביניהן.

המושג "מורשת תרבותית" הוא רחב ביותר ואי אפשר להקיפו ביריעה מצומצמת זו. יתר על כן, בכל חברה יש תרבויות־משנה, לא כל שכן בחברה הטרוגנית כמו החברה הערבית בישראל, המורכבת מקבוצות המשתייכות לדתות שונות, לצורות התיישבות שונות ולחברות שבטיות ושבטיות־למחצה רבות.

תרבות היא מכלול רחב של הערכים, של האמונות ושל תפיסות העולם כפי שהן באות לידי ביטוי בהתנהגותם של בני האדם, כגון סמלים, טקסים, ידע, מיתוסים, אמונות, נורמות, אידאולוגיות, טכנולוגיות ומוסדות חברתיים.

אין הגדרות ממצות של מורשת תרבותית ומרכיביה, ועל כן פרק זה מציע ניסיון חלוצי למיין מרכיבים ודפוסי־משנה של מורשת תרבותית של חברה נתונה. נגדיר "מורשת תרבותית" כשאיפה של קבוצה לפעול לביטוי, לשימור, לטיפוח ולהנחלה

מדור לדור של תכנים, סמלים, אירועים, אישים, מוסדות, אתרים ויצירות תרבותיות הנתפסים בעיני האליטות של החברה כמייצגי זהותה הקיבוצית והחיוניים לה כבסיס לסולידריות פנימית.

אפשר למנות חמישה מרכיבים המבטאים מורשת תרבותית ובפרק זה נדון במידת מה בארבעת הראשונים:

- אירועים
- אישים
- מוסדות
- אתרים
- יצירות

להלן נחלק מורשת תרבותית של חברה לחמישה תחומי משנה (במידה מסוימת הם חופפים זה לזה). בשל קוצר היריעה נדון בשני הראשונים:

1. המורשת הדתית, הכוללת בין השאר: כתבי קודש, מָטָה־נרטיב היסטורי ונרטיבים משניים, חגים, טקסים, מקומות קדושים, דמויות דתיות, מוסדות דת והנהגה דתית.
2. המורשת הלאומית-פוליטית, הכוללת בין השאר: חשיבה מדינית, מנהיגות פוליטית ארצית ומקומית, אירועים חשובים בתולדות הקבוצה הלאומית-פוליטית, ימי זיכרון, אתרים לאומיים היסטוריים וארכאולוגיים, מוסדות לאומיים, ארכיונים לאומיים ואנדרטאות.
3. המורשת ההגותית והערכית, הכוללת בין השאר: פילוסופיה, אידאולוגיה, ערכים ואמונות.
4. המורשת היצירתית, הכוללת בין השאר את השפה, המדעים וביטוייהם ביצירה האנושית, האמנות, המוזיקה, השירה, הספרות, המדע, הקולנוע, הספורט, הציור, הפיסול, המחול, הצילום, הספריות, המוזאוניום, הגלריות והאוספים, התאטרון, התקשורת, הקריקטורות והאדריכלות.

5. המורשת החברתית והעממית, הכוללת בין השאר פולקלור, ובכללו: אמונות ובהן אמונות טפלות, כישוף עממי, הגדת עתידות; מסורות, ובכללן: מנהגי חגים, אוכל אתני, משחקים עממיים, ריקודי עם, תלבושות עממיות;² נרטיבים, ובכללם: סיפורי עם, מיתוסים, מעשיות, אגדות, שירה אפית, מוזיקה עממית; אמרות, ובכללן: פתגמים, שירי ילדים, מטבעות לשון, בדיחות עממיות, חידות עממיות; אמוניות עממיות כגון אריגה וציורי קיר; המבנה החברתי; המשפט המנהגי; מנהגים ואורח חיים, ערכים חברתיים.³

הפרק מציג בקצרה את הביטויים המרכזיים שאפשר לראותם כמייצגים את מרכיבי הזהות של המורשת התרבותית הערבית בישראל בתחומי הדת והפוליטיקה הלאומית, שהאזרחים הערבים מסכימים עליהם ברובם ושואפים לכלול אותם בחברה הכללית.⁴ בשל קוצר היריעה פרק זה אינו עוסק במורשת התרבותית של הדרוזים, היתה בחלקה למורשת התרבותית הערבית, ומתמקד אך ורק במורשת התרבותית של הזרם המרכזי של האזרחים הערבים בישראל, המוסלמים והנוצרים, בלא לכלול את הפלסטינים שבמזרח ירושלים.

את הניסיון הראשון מסוגו להכללת מרכיבים של הזהות והתרבות הערבית בתרבות הציבורית הכללית במדינה עשתה קבוצת אקדמאים בראשותו של דני רבינוביץ, שכללה 25 אנשי אקדמיה יהודים וערבים. לאחר אוקטובר 2000 חיברו אנשי הקבוצה מסמך שכותרתו "אחרי השבר" והגישו אותו כדו"ח חירום לראש הממשלה דאז, אהוד ברק. בנייר העבודה שכותרתו "זהות ושיתוף אזרחי תרבותי" הציעו המחברים להכיר בזיכרון הקולקטיבי של המיעוט הערבי ובזיקתו ההיסטורית לעם הפלסטיני ולהנהיג הכרה ממלכתית באסונם של הערבים בשנת 1948 (הנכבה), דהיינו "להעניק לגיטימציה לתחושת האובדן שמלווה את חמישית מאזרחיה [של המדינה] ששכלו יקירים, נושלו מנכסים, ראו את כפריהם נהרסים

2 על התלבושות ראו: Rajab Jehan, *Palestinian Costume*, London: Kegan Paul International, 1989.

3 שני ספרים בערבית עשויים להרחיב את היריעה בנושא זה: ערניטה יסרא, **אלפונון אלשעבייה פי פלסטין**, בירות, 1968; נימר סרחאן, **מוסעות אלפולקלור אלפלסטניני**, עמאן, 1989.

4 אנו ערים לכך שזו בחירה שרירותית ומציעים לראותה כניסיון חלוצי הפתוח לביקורת שיוכל לשמש נושא לדיאלוג ולהמשך פיתוח בעתיד.

ואת קרוביהם נאבקים בהשפלה ועוני בגלות.⁵ אנשי הקבוצה הציעו גם לשנות את ההמנון הלאומי או להוסיף לו בתים בדרך שתאפשר לאזרחים הערבים להזהות עם תוכן הדברים ולהיכלל בו. עוד הוצע להכריז על חגים מוסלמיים ונוצריים כימי חג ומועד רשמיים בכלל המדינה⁶ ולחזק את מעמדה של השפה הערבית.⁷

הניסיון השני להתמודד עם סוגיה זו נעשה בפרק התרבות במסמך "החזון העתידי"⁸: הפרק מציג את התרבות הערבית כהמשך של התרבות הערבית פלסטינית "שנוצרה והתפתחה כאן עד הנכבה" והתקיימה בעיקר בערים הפלסטיניות. בכפרים פרוחה "תרבות פריפריאלית" - במועדים ובמהלך חודש הרמדאן ואירועים

5 במסגרת המהלך הוצעו מרכיבים אלה: אזכור והנצחה באתרי 400 הכפרים והקהילות העירוניות הערביות שחרבו בשנת 1948 ובכללם מקומות שבהם שרידים של אתרים כאלה נמצאים בתוך שטחיהן של קהילות יהודיות שקמו על חורבותיהן; טיפול הולם בשרידים הפיזיים, כולל מסגדים וכנסיות, והפסקה מיידית של הנורמה הקלוקלת של הפיכה ספונטנית-למחצה של אתרים מוסלמיים מקודשים לאתרי קודש יהודיים; חקיקה שתקבע יום זיכרון ממלכתי לאסון הפלסטיני בדומה למהלך שהביא בתחילת שנת 2000 לחקיקת חוק יום הזיכרון לוטרטאנים בשישה במאי; התנצלות היסטורית של המדינה בשם ממשלות העבר על העוול שנעשה לערבים תושבי הארץ ועל ההתעלמות ממנו; הכללת ההיסטוריה הפלסטינית בתכנית הלימודים המחייבת בהיסטוריה.

6 כולל זכויות חופשה בשבתון למאמינים והימנעות מאירועי חובה (מבחינים באוניברסיטה, ראויות למכרזים בשירות המדינה וכיו"ב) בימים אלה, שילוב לימוד מנהגי הדת והתרבות של כלל האוכלוסייה הערבית במערכת החינוך (קריאה, אזרחות, היסטוריה, מיזמים מיוחדים לשעת חינוך וכו') וטיפוח זיקתם של התלמידים הערבים לזהותם הקולקטיבית.

7 באמצעות הוראתה כחובה בבתי הספר העבריים, הנהגתה לצד העברית בכל המוסדות הרשמיים והכללתה בשילוט דרכים בכל הארץ, שינוי המתכונת הקיימת של ערוצי הרדיו והטלוויזיה הממלכתיים, הקצאת ערוץ טלוויזיה מלא בערבית, שינוי יסודי בתכניות השידורים בעברית שתכליתו לקבל את המיעוט הערבי כקבוצה לגיטימית בחברה הישראלית באמצעות הכללת התרבות הפלסטינית כולל מוזיקה ערבית, הקרנת סרטים ומחזות בערבית, הקרנת תכניות תיעודיות על האסלאם ועל הנצרות בתקופות החגים במסגרת השידורים הממלכתיים בישראל וקביעה כי מסכת הפקות המקור בשפה הערבית תעמוד על חמישים מסך הפקות המקור (כמקובל ביצירות עבריות) לזכויות הערוץ השני ולזכויות הערוץ השלישי. ראו: דני רבינוביץ, אסעד גאנם ואורן יפתחאל (עורכים), אחרי השבר: כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל: דו"ח חירום מאת צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי, מוגש לראש ממשלת ישראל מר

אהוד ברק, נובמבר 2000:

http://www.dirasat-aclp.org/files/After_the_Rift-2000-Hebrew.pdf

דתיים וחברתיים אחרים - המהווה את המורשת העממית הפלסטינית". הפרק מעלה על נס דברים אלה: התפתחות הספרות הערבית הידועה בשם "ספרות המאבק", העיתונים הערביים ו"יום האדמה". כותב הפרק, הסופר סלמאן נאטור, מלין כי אחרי 1991 "התרבות הפלסטינית מתחילה לאבד את זהותה וייחודה ואינה שורדת מול הישראליזציה והגלובליזציה ומול השתלטות הגישה האליטיסטית וההינתקת מהחברה"⁹.

נדאל ח'מאסי מאוניברסיטת תל-אביב חיבר בנובמבר 2010 נייר עמדה ובו הוא דן במורשת התרבותית של הערבים בישראל.¹⁰ הוא מונה את משאבי התרבות הציבורית שהיה רוצה לראותם מיוצגים בשמות הרחובות בערים המעורבות בישראל ובבולי המדינה: סמלים, מנהגים דתיים של נוצרים ושל מוסלמים, ספרים, חגים, מקומות קדושים, דמויות היסטוריות והיסטוריה.

ניסיון נוסף לבטא מושגים במורשת הלאומית והפוליטית של הערבים בישראל עשו אנשי מרכז אבן-ח'לדון ואנשי המרכז למאבק בגזענות בחוברת שכותרתה "זהות ושייכות" בעריכתם של מוחמד אמארה ומצטפא כבהא. החיבור מבקש להציג חלופה ערבית-ישראלית לתכנית מאה מושגי היסוד במורשת, בדמוקרטיה ובאזרחות שהוציא משרד החינוך בשנת 2005. בפרק זה כללנו מושגים רבים שנזכרו בחוברת (הטקסט שבחרנו איננו תואם בהכרח את האמור בחוברת, וגם לא כללנו את כל המושגים שנראים לנו שייכים לתרבות הפלסטינית הכללית).¹¹

9 הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, **החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל**, נצרת: הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביות בישראל: <http://www.arab-lac.org/tasawor-mostaqbali-heb.pdf>. על החזון העתידי ראו גם: אמל ג'מאל, "חזונות עתידיים ודילמות עכשוויות: על האתוס הפוליטי של הפלסטינים אזרחי ישראל", בתוך: שרה אוסצקי-לזר ומצטפא כבהא (עורכים), **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל, 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, 2008, עמ' 13-35; ג'י'דא רינאווי-זועבי, "החזון העתידי של הערבים הפלסטינים בישראל: הסיפור של הקבוצה", שם, עמ' 74-82; אסעד גאנם ומוהנד מוסטפא, "החזון העתידי כמצע פוליטי ורעיוני קולקטיבי של הפלסטינים בישראל", שם, עמ' 83-96.

10 נדאל ח'מאסי, "משאבי התודעה: מעמד התרבות, השפה והזהות הערבית במדינת הרוב היהודי", נובמבר 2011: http://www.dirasat-acpl.org/files/After_the_Rift-2000-Hebrew.pdf; http://www.sikkuy.org.il/e_policy/seat_at_the_table/seat_hamaisi.pdf.

11 מוחמד אמארה ומצטפא כבהא (עורכים), **הווייה ואנתמאא: משרוע אל-מצטלחאת אל-**

לשם השוואה, ניתן ללמוד על אופני ביטוייה של מורשת התרבות בישראל ממיזם ממשלתי לחיזוק המורשת הלאומית היהודית-ציונית בארץ, אשר זוכה למימון ממשלתי נדיב יחסית לעומת המימון המוקצה לטיפוח המורשת הערבית בישראל. צבי האוזר, מזכיר הממשלה, הגיש לממשלה בפברואר 2010 את "מתווה הפעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית". התכנית מציעה לשקם את נכסי המורשת, לשדרגם ולהעצימם, ואף להבטיח כי יישמרו לדורות הבאים. התכנית קובעת שתשתיות המורשת המוחשיות הן: אתרי ארכאולוגיה, אתרים ומבנים לשימור (התיישבות קדומה ובתים קדומים), מוזאונים, אוספים, ארכיונים ואנדרטאות. לצדם קיימות תשתיות תרבות "בלתי מוחשיות" המטפחות תחומים אלה: לשון עברית, ספרות עברית, זמר עברי, מוזיקה מסורתית, סרטים וקולנוע, אמנות, צילום, מחול עממי, חגים, טקסים ותיעוד היסטורי.¹² מפעל זה כולל 150 מיזמים והממשלה החליטה להשקיע בו 400 מיליוני שקלים. בנוסף החליטה הממשלה לגייס לשם כך עוד 200 מיליון שקלים מתרומות. בריאיון עיתונאי נשאל האוזר מדוע שימור המורשת איננו כולל את אוכלוסיית האזרחים הערבים שהיא חמישית מאוכלוסיית המדינה, והוא השיב: "גם לרוב יש זכות לבטא את מורשתו, יש פה שיח שחותר תחת ההסדר המכונן שעליו השתתה מדינת ישראל - מדינה יהודית דמוקרטית, כאשר יהודי אינו במובן הדתי אלא במובן הלאומי. זו תכנית שבאה

אסאסייה לליטלאב אל-ערב, טמרה וחיפה: מרכז אבן-ח'לדון והמרכז למאבק בגזענות, 2005. המושגים המופיעים בחוברת הם: (1) אירועים - המרד הערבי 1936-1939, החלטת החלוקה, טבח דיר יאסין וטבחים נוספים - בעיקר טנטורה, צפצאף ועילבון, הנכבה, כפר קאסם, מלחמת ששת הימים, כראמה, ספטמבר השחור, יום האדמה, מלחמת לבנון הראשונה וצברא ושאתילא, האינתיפאדה הראשונה, הסכמי אוסלו והגוש החוסם, האינתיפאדה השנייה וועדת אור; (2) מקומות - ערים: ירושלים, יפן, חברון, ביסאן (בית שאן), באר-שבע, חיפה, חטין, עכו, עזה; כפרים הרוסים, מסגד אל-אקצא, כנסיית הקבר; (3) אישים - אחמד יאסין, אמיל חביבי, אדוארד סעיד, אסעאף אל-נשאשיבי, אדוארד סעיד, אכרם זעיתר, חאג' אמין אל-חוסייני, אבו-סלמא (עבד אל-כרים אל-כרמי), אחמד שוקיירי, אבראהים טוקאן, בולוס פרח, תופיק זיאד, גמאל עבד אל-נאצר, ח'ליל אל-סכאכני, ראשד חוסיין, סמירה עזאם, שיח' עז'אדין אל-קסאם, עבד אל-רחים מחמוד, המוטראן גרינרויס ח'ג'אר, ע'סאן כנפאני, נאג'י אל-עלי, נוח אבראהים, יאסר ערפאת; (4) סמלים - זכות השיבה, כאפיייה.

12 התכנית נועדה לטיפוח המורשת הלאומית היהודית כנדבך חשוב בהבטחת החוסן הלאומי, המבסס עוגנים להתמודדות עם אתגרי העתיד. המתווה מציע להקים כ-150 מיזמים בהשקעה העולה על 600 מיליון שקלים. הוצע כי התכנית תכלול נדבך היסטורי - "מפת הסיפור היהודי ההיסטורי בארץ ישראל", ונדבך עכשווי - "מפת החוויה הישראלית הציונית".

לקחת את אותם אתוסים לאומיים, אותו סיפור לאומי מלכד, אותה מורשת, ולא מקדשת זרמים אחרים שנכונים למדינה רבת-תרבותית או רב-לאומית. לא צריך להתבייש בזה או להצניע את זה. זכותה של המדינה וזכותו של הרוב להחליט 'לי יש מורשת וזו תכנית שבאה לטפל במורשת הזאת'... אם את שואלת אותי אם אשמר את שלדי הרכבים שעלו בשיירות לירושלים הנצורה או את הקבר של עבד אל-קאדר אל-חוסייני, המפקד הפלסטיני שנהרג בקרבות על הקסטל והוא חלק מהאתוס הלאומי הפלסטיני - התשובה ברורה. אני גם לא אשמר את שניהם במין גישה פוסט-מודרניסטית של 'הכל כלול'. אין לנו בעיה בבחירה הזאת".¹³

באפריל 2008 הקים הוועד הישראלי לאונסק"ו צוות חשיבה לבחינת שימור המורשת הערבית הבנויה בישראל בראשותו של פרופ' ראסם ח'מאסי. כך הגדיר אונסק"ו מורשת בנויה: "מכלול הפעילות האנושית שיצרה יד אדם בקהילתו תוך התייחסות למרחב והיא בעלת ערך תרבותי, היסטורי, ארכיטקטוני ופיזי וקיים צורך לשמר אותה לדורות הבאים כביטוי של אותה חברה אנושית ותרומתה לציוויליזאציה". עד כה הגיש הצוות דו"ח ביניים והוא עתיד למפות את המורשת הבנויה לפי קטגוריות אלה: מרקמי ערים היסטוריות; גלעיני כפרים; מבנים או מונומנטים; תבניות נוף; מבנים טכנולוגיים כמו גשרים, מסילות ברזל, תעלות מים ודרכים.¹⁴

מיהם גיבורי התרבות שהאוכלוסייה הערבית מנציחה? מחקרו של מעוז עזריה על שמות רחובות בשלושה יישובים ערביים מלמד כי מדובר בעיקר בשמות מההיסטוריה המוסלמית ומהתרבות הדתית המוסלמית וכן מההיסטוריה הלאומית-פלסטינית. שישים ושלושה משמות הרחובות שניתנו בשנת 1993 באום אל-פחם היו שמות של אישים המייצגים את ההיסטוריה הקדומה של האסלאם: ח'ליפים, מצביאים, אנשי דת, משוררים ואנשי מדע. ההיבט הדתי של המורשת ההיסטורית מודגש בכך שעשרים ואחד שמות מנציחים את שמותיהם של אימאמים, של מייסדי אסכולות דתיות ושל מתאסלמים ראשונים שהפכו ל**צחאבה** (חברי הנביא ובני דורו). שתי נשים נכללו ברשימה: אום אל-מואמינין (חדיג'ה, אשת הנביא מוחמד) ופאטמה אל-זהרא, בתו של מוחמד.

13 גילי איזיקוביץ, "תכנית המורשת הלאומית: צבי האוזר, המוציא לפועל", 19 באפריל 2010, http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1048,209,48374,aspx

14 דו"ח ביניים של צוות החשיבה לבחינת מעמד המורשת הערבית הבנויה בישראל, יוני 2010.

המורשת ההיסטורית המונצחת הדגישה ניצחונות מפורסמים של מצביאים מוסלמים: קרב בדר, קרב אוחד, מערכת השוחה (אל-חי'נדק) וקרב אל-קאדיסיה. השמות ירמוכ וחיטין שייכים להיסטוריה המוסלמית של הכיבוש במאה השביעית ושל הכיבוש מחדש של פלסטין-ארץ-ישראל במאה השתים-עשרה. שמות אלה מדגישים את תור הזהב של ההיסטוריה המוסלמית בעידן ההתפשטות הטריטוריאלית, ניצחונות צבאיים (בעיקר בשתי המאות הראשונות של ההיסטוריה המוסלמית) והישגים בתחום המדע, הפילוסופיה והדת.¹⁵ ארבעה שמות מנציחים את ההיסטוריה המוסלמית של ספרד. נוסף על טארק אבן-זיאד, המצביא המוסלמי שכבש את ספרד (ושמו נשמר בשם "גיברלטר"), מנצחה הרשימה גם את אבן רושד (1126-1198), הפילוסוף שפעל באנדלוסיה ושמו מייצג את תרומת ספרד המוסלמית להיסטוריה האינטלקטואלית של ימי הביניים. התרבות האנדלוסית באה לידי ביטוי בשני שמות גאוגרפיים: קורדובה ואל-אנדלוס (הגרסה הערבית של אנדלוסיה). עזריהו סבור כי "הנצחת אנדלוס אינה רק בגדר הנצחת פרק בהיסטוריה המוסלמית, אלא היא גם ביטוי למחויבות לחבל הארץ שנלקח בכוח הזרוע ולשייכותו לדאר אל-אסלאם, כלומר לטריטוריה הנשלטת על ידי האסלאם".¹⁶

ההיבט המקומי-פלסטיני של ההיסטוריה ההרואית האסלאמית מיוצג באמצעות שני אישים: ביברס, הסולטאן הממלוכי של מצרים (1228-1277), שתרתם תרומה מכרעת לנפילתה של ממלכת הצלבנים ולסילוק הצלבנים מארץ ישראל,¹⁷ וצלאח א-דין, שמעמדו המיוחד והבכיר בהיסטוריה המוסלמית בא לידי ביטוי בהנצחה כפולה - רחוב ראשי במרכז העיר ירושלים נקרא על שמו וכך גם מסגד. שני שמות בלבד מן הרשימה שנקבעה ב-1993 שייכים להיסטוריה העכשווית של מה שמכונה "ההתנגדות הערבית": עומר אל-מוכתאר שהוצא להורג ב-1931 על ידי השלטון הקולוניאלי האיטלקי בלוב, ועז א-דין אל-קסאם. הנצחת אל-

¹⁵ על המלחמות והכיבושים ראו בעיקר: ברכה ז'ולטק, "תקופת ארבעת הח'ליפים הראשונים", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 107-114. על ההתפתחויות בתחומי המדע, הפילוסופיה והדת, ראו: מרים סולל, "המדעים, הפילוסופיה והתיאולוגיה באסלאם", שם, עמ' 345-376.

¹⁶ מעוז עזריהו, **על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל**, ירושלים: כרמל, 2012.

¹⁷ עמנואל סיון, "המזרח התיכון בתקופת מסעי-הצלב", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 257-259.

מוכתאר ואל־קסאם הייתה ביטוי להעלאתם לדרגת שהידים (קדושים) בשל מאבקם בשלטון הזר. אל־מוכתאר הונצח בכמה רשויות ערביות בארץ ישראל לפני 1948, בהן חיפה, יפו ועזה. הנצחתו באום אל־פחם בשלהי המאה העשרים ביטאה המשכיות של דפוסי ההנצחה שנקבעו בשנות השלושים, והיא אישרה את מעמדו הקנוני בפנתאון הערבי. מנקודת מבט אורבנית אין חשיבות רבה להנצחתו של עז א־דין אל־קסאם, אך היא ראויה לדיון מפורט בשל המשמעות העכשווית של הנצחתו בעיר בישראל. אל־קסאם, יליד סוריה, היה אימאם ופעיל פוליטי, ובסוף שנות העשרים החל לקדם את העמדה שלפיה יש להתכונן למאבק צבאי בשלטון הבריטי בארץ ישראל ובמפעל הציוני. בראשית שנות השלושים ארגן אל־קסאם קבוצה של תומכים שעסקה בפעילות אלימה באזור הגליל התחתון ובצפון השומרון. לאחר מותו ב-1935 בקרב יריות עם יחידה בריטית, נעשה אל־קסאם סמל, ותומכיו השתתפו ב"מרד הערבי" בשנים 1936-1939.¹⁸ מעמדו הבכיר בפנתאון של תנועת ההתנגדות האסלאמית זכה לאישור מחדש בראשית שנות התשעים, כאשר הזרוע הצבאית של החמאס נקראה על שמו - "פלוגות עז א־דין אל־קסאם". ארגון זה קיבל את האחריות על כמה פעולות טרור עקובות מדם שבוצעו בישראל מאז 1994.¹⁹ גם אם לא זו הייתה כוונת הרשות המקומית, ברור ההקשר העכשווי של מורשתו, וזיהויה במגזר היהודי בארץ ישראל עם פעילות טרור הוא בלתי נמנע. קריאת רחוב על שמו בכפר קרע בעת שהיה בשליטת התנועה האסלאמית עוררה ביקורת מהצד היהודי.²⁰

אל־קסאם הוא הנציג היחיד של מורשת ההתנגדות הפלסטינית מהתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל אשר נכלל במורשת ההיסטורית המונצחת בשמות רחובות באום אל־פחם. בולטים בהיעדרם שמותיהם של חאג' אמין אל־חוסייני, המופתי של ירושלים, ושל מנהיגים צבאיים אחרים שלחמו נגד הבריטים בתקופת "המרד הערבי" או לחמו ביהודים במלחמת העצמאות של ישראל, כמו עבד אל־קאדר אל־חוסייני או הקולונל קאוקג'י, יליד סוריה ומפקד צבא ההצלה הערבי ב-1948.

18 על המרד הערבי ראו: ברוך קימרלינג ויואל מגדל, **פלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים: כתר, 1999, עמ' 92-113.

19 רוני שקד ואביבה שאבי, **חמאס: מאמונה באללה לדרך הטרור**, ירושלים: כתר, 1994, עמ' 295-307.

20 מ' רהט, "רחוב בכפר־קרע נקרא על שם עז א־דין אל־קסאם", **מעריב**, 9 בספטמבר 1997, עמ' 3.

ייתכן שההימנעות מהנצחתם משקפת תפיסה שלפיה מנהיגים אלה הם האחראים לכישלון המכונה בפי הערבים "נכבה". מלבד פרשנות זו יש לשים לב לכך שאל-קסאם ייצג אידאל של רדיקליזם אסלאמי, שכן היה שהיד שדגל בערך ההקרבה העצמית בשירות מלחמת הקודש של התנועה הפלסטינית-אסלאמית.

נוסף על שמות הרחובות ההיסטוריים, נכללים ברשימת הרחובות באום אל-פחם גם שמות של ערים בארץ המבטאים את הערים הקדושות לאסלאם ושל יישובים הקשורים לנכבה. כן הונצחו פילוסופים ואנשי מדע מוסלמים מימי הביניים.

שמות הרחובות בכפר קאסם דומים לאלה שבאום אל-פחם. בין המונחים האסלאמיים שהונצחו בשני היישובים ניתן למצוא את אל-רחמה (הרחמנות), החמלה כלפי החלש) ואת אל-אנצאר (התומכים), כינוי שגור לתומכי הנוביא מוחמד בעיר מדינה. כמו כן הונצחו מסגד אל-אקצא והערים רמלה, מג'דל ועכו. מקום מרכזי בזיכרון המקומי שמור לטבח שעשו חיילי משמר הגבול ב-1956 בארבעים ותשעה מתושבי הכפר. קרבנות הטבח מונצחים על אנדרטה במרכז היישוב וברחוב שנקרא אל-מלזרה (הטבח).²¹ על פי ראש העיר, רח' א-שוהדא מנציח בשמו את השהידים שהקריבו את חייהם למען מטרה דתית; הכוונה לקרבנות הטבח, אך גם לחללי המאבק למען המולדת הפלסטינית ולמען האסלאם בכלל. ההזדהות המקומית עם הטבח כזיכרון פלסטיני מודגשת גם בהנצחת דיר'יאסין וקיביה, שני יישובים ששמם נכרך במעשי טבח שעשו "הציונים".²² הנצחת סמלי הנכבה מבטאת תוכן פלסטיני-לאומי בעל גוון חילוני. את ההיבט הלאומי של הזהות הפלסטינית ייצג בשמות הרחובות מחמוד דרויש, המשורר הלאומי הפלסטיני,²³ וייצגו אותו גם גיבורים פלסטינים כמו עבד אל-קאדר אל-חוסייני.²⁴

21 על הטבח בכפר קאסם ראו: רוביק רוזנטל, **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000; מצטפא כבהא, "המזימה והקורבן: טבח כפר קאסם בהיסטוריוגרפיה ערבית הפלסטינית", שם, עמ' 87-116.

22 על הטבח בכפר קיביה (1953) ראו: בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש**, תל-אביב: עם עובד והמכון למחקר ע"ש הרי"ס' טרומן למען קידום השלום - האוניברסיטה העברית, 1996, עמ' 191-274. על מקרה הטבח בדיר'יאסין (1948) ראו: קימרלינג ומגדל (הערה 18 לעיל), עמ' 138-139.

23 מונא אבו-עיד, **מחמוד דרויש: אינטלקטואל בפוליטיקה הפלסטינית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2008.

24 על אל-חוסייני ומקומו בהיסטוריה הפלסטינית ראו: אילן פפה, **אצולת הארץ: משפחת אל-חוסייני, ביוגרפיה פוליטית**, ירושלים: מוסד ביאליק, 2002, עמ' 285-289.

בכפר מנדא הונצחו בשמות הרחובות באופן שיטתי חללי הכפר שלזכרם נבנתה האנדרטה המרכזית בכיכר המעיין ביישוב.

להלן נסקור את המורשת הדתית של המוסלמים ושל הנוצרים החיים בארץ ואת מורשתם הלאומית-פוליטית, הכוללת את הנרטיב ההיסטורי המרכזי של הערבים-הפלסטינים בישראל.

ב. המוסלמים והנוצרים: המורשת הדתית

1. אירועים וחגים

◀ אירועים חשובים במורשת הדתית של המוסלמים

הולדת הנביא מוחמד **صلعم**

הנביא מוחמד נולד בשנת 570. יום הולדתו מצוין בחג **אל־מוליד אל־נבואי**, ועל פי לוח השנה המוסלמי הוא חל ב-12 בחודש **רביע אל־אוול**. אחרי ציון שם הנביא או כינויו מוסיפים המוסלמים "תפילת אללה עליו לשלום" (**צלא אללה עליה וסלם** - ובקיצור **صلعم**, המקביל לביטוי העברי "עליו השלום" [ע"ה]).

התחלת התנבאותו של הנביא מוחמד

על פי המסורת המוסלמית נעשה מוחמד לשליח אללה (**רסול אללה**) בהיותו בן 40, בשנת 610 לערך, שהיא גם מועד תחילת "ירידת" פסוקי הקוראן בהתגלות האלוהית לשליחו. יום זה נקרא **לילת אל־קדר** והוא מצוין בתפילה מיוחדת באחד הימים האי־זוגיים, מ-21 בחודש הרמדאן עד סופו.²⁵

ההג'רה

ההג'רה היא הגירתו של מוחמד ממכה לאל־מדינה, לאחר שנרדף על ידי בני עירו ובני שבטו, עובדי האלילים במכה. מוחמד אסף סביבו קבוצה של מאמינים, בהם אשתו ח'דיג'ה, אבו־בכר, עומר בן אל־ח'טאב ועלי בן אבי טאלב (בן דודו), שהיו המאמינים הראשונים באסלאם. על כן הם נקראו "המהגרים" (**מוהאג'רון**), ותושבי אל־מדינה אשר סייעו למוחמד נקראו **אנצאר** (התומכים). לוח השנה המוסלמי המכונן לפי הירח נפתח ביום ההג'רה. הלוח מורכב מ-12 מחזורים של הלבנה והם נודדים לאחור כ-11 יום בכל שנה, ללא עיבור. לפיכך, בחישוב גס יש להוסיף שנה אחת לכל 33 שנים הג'ריות לצורך התאמה ללוח השנה הגרגוריאני.²⁶

²⁵ היו קנדי, מוחמד והח'ליפות: המזרח התיכון המוסלמי מהמאה השישית עד האחת־עשרה, תרגום: עמנואל קופלביץ, ירושלים ובאר־שבע: מוסד ביאליק והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1998, עמ' 29-30.

²⁶ שם, עמ' 30-33; מייקל קוק, מוחמד, תרגום: מיכל סלע, ירושלים: מוסד ביאליק, 1989, עמ' 26-27.

חוזת האומה (עהד אל־אמה)

בחוזת זה בין מוחמד לבין שבטי אל־מדינה ביטל הנביא את הסכסוך בין השבטים והכריז על כל המאמינים המוסלמים כעל אחים אשר המלחמה ביניהם אסורה.²⁷

מלחמות הנביא והסכם חודיבייה

מלחמותיו הראשונות של הנביא שנועדו לצרף את שבטי ערב לקהילת המוסלמים (כולל שבטים יהודיים ונוצריים) ממלאות תפקיד חשוב בתודעה של המוסלמים. תפקידן חשוב גם לגבי הסכם השלום שערך הנביא עם יריביו - עובדי האלילים במכה - הידוע בשם **צולח אל־חודיבייה**. להלן הקרבות העיקריים:

- **קרב בדר** - בשנת 623 יצא מוחמד עם 300 אנשים לתקוף שיירה סורית שנסעה למכה ושהובילה כ-50,000 דינר זהב. אבו־סופיאן (אביו של הח'ליף החמישי לימים, מועאווייה אבו־סופיאן), ראש השיירה, בן שבט קורייש שהוא שבטו של הנביא, שמע על כך והזעיק תגבורת ממכה. בני קורייש שלחו 950 איש, אך מוחמד הצליח להביסם למרות נחיתותו המספרית במקום שנקרא בדר. במסורת המוסלמית נחשב קרב בדר עד היום לסמל ומופת לגבורה. אבו־סופיאן, ממנהיגי מכה, נשבע לנקום במוחמד בשל התבוסה.
- **קרב אוח'וד** - בשנת 625 יצא אבו־סופיאן עם 3,000 לוחמים לתקוף את מחנהו של הנביא מוחמד בעיר אל־מדינה. מוחמד הגיע עם 1,000 איש, אך צבאו ניגף בקרב שהתחולל באוח'וד והוא עצמו נפצע בו. המסורת המוסלמית מייחסת לקרב זה את הפסוק בקוראן "אל תחשוב כי הנהרגים לַשָּׁמַיִם אלוהים מתים מהם. לא, כי חיים הם, ואצל אלהים פרנסתם" (סורה 3, פסוק 169).²⁸ מוסלמים נוהגים לצטט פסוק זה בעת קבורת חללי מלחמה, והוא משמש גם קבוצות קיצוניות המבקשות לעודד הקרבה (**אסתשהאד**).
- **מלחמת השוחה (אל־ח'נדק) וטבח בני קוריט'ה** - בשנת 627 צרו אנשי מכה על אל־מדינה, עירו של הנביא, ובלוחמים נכללו 10,000 איש משבטים שונים. מוחמד הורה לחפור שוחות ולבצר את העיר בפעולה שנודעה

²⁷ שלמה דב גייטיין, "מוחמד", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 55-61.

²⁸ תרגומו של אורי רובין, הוצאה לאור של אוניברסיטת תל־אביב, 2005.

כ"מלחמת השוחה". לאחר מצור שנמשך 20 יום נואשו בני קוריית ושוב למכה, וסיום הקרב נחשב לניצחון אסטרטגי גדול של הנביא. בזמן המצור נחשדו בני שבט קוריית היהודים בניהול משא ומתן חשאי עם האויב, ועל כן לאחר סיום המצור נערפו ראשיהם של הגברים (כמה מאות) והנשים והילדים נלקחו לעבדות.

• **הסכם חודיבייה** - נאת המדבר ח'יבר המיושבת ביהודים הייתה יעד מלחמתי בעבור הנביא משום שבינה לבין מכה נכרתה ברית הגנה. בשנת 628 הצהיר מוחמד שהוא מתכוון להיכנס למכה (לאחר שגייס 1,400 לוחמים) לשם עלייה לרגל. אנשי מכה, שעסקו במסחר וכוחם הצבאי עלה על כוחו של מוחמד, נערכו להדוף את מחנהו של הנביא, אולם מכיוון שהיו מעוניינים בשקט לתקופה ממושכת כדי להמשיך בעסקיהם, נכרת בינם לבין מוחמד הסכם אי-התקפה (**צֶלַח**) לעשר שנים. ההסכם נודע על פי המקום שבו נערך ונחתם, חודיבייה. המסורת המוסלמית מספרת כי הנביא חתם על ההסכם למרות התנגדותם של עומר אבן אל-ח'טאב ושל בכירים אחרים במחנהו, וההסכם זכה לכינוי "הסכם שלום נחות" (**צלח אל-דיניה**). למושג "נחות" שתי פרשנויות אפשריות: לפי האחת מדובר בתנאים המשפילים את מחנה הנביא, ולפי השנייה מדובר בהסכם שנעשה מעמדת נחיתות צבאית לעומת המחנה היריב. אף על פי כן, דווקא הסכם זה מעיד על גדולתו האסטרטגית של הנביא, שכן הוא הנחיל למוחמד ולמחנהו ניצחון גדול וחשוב במקום אחר. הנביא העדיף הסכם אשר יבטיח את ההגנה על עורפו מפני אנשי מכה בשעה שיתקוף את ח'יבר.²⁹ לאקט ההתקפה של מוחמד נגד אנשי מכה ניתנו פרשנויות שונות בהקשר האקטואלי³⁰ ולעתים הוא משמש כתקדים להצדקת חתימה על הסכמי שלום, כולל השלום שנחתם בין ישראל לבין מצרים.³¹

29 ראו: קנדי (הערה 25 לעיל), עמ' 38-39; Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1955.

30 ראו בהרחבה: יצחק רייטר, **מלחמה, שלום ויחסים בינלאומיים באסלאם בן-זמננו: פתוות בנושא שלום עם ישראל**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008, פרק 3, עמ' 58.

31 אלון אלעאי, "שיחות חודיבייה וההסכם שבעקבותיהן: דגם לניהול משא ומתן?", **המזרח החדש**, מ"ג (תשס"ב), עמ' 5-25.

• **ח'יבר** - הסכם חודיבייה ביטל למעשה את הברית בין ח'יבר לבין מכה וכך נחל מוחמד ניצחון מזהיר על ח'יבר, שהיה שלב חשוב מאוד בהתחזקות מחנהו. בקרב שהתחולל נהרגו כמאה איש, היהודים נכנעו והסכימו למסור למוחמד ואנשיו מחצית מיבוליהם. לימים שימש הסכם זה באימפריה המוסלמית כדגם להסדר שעל פיו יהודים ונוצרים יכולים לחיות בין מוסלמים ובלבד שיכירו בעליונות המוסלמים וישלמו מס מיוחד. בעת החדשה משתמשים בסמל של ח'יבר בסכסוך הישראלי-ערבי ובאירועים סוערים במיוחד בין ערבים בישראל לבין כוחות הביטחון, והשימוש בא לידי ביטוי בקריאה "ח'יבר, ח'יבר יא יהוד, ג'יש מוחמד סופיעוד" (יהודים, זכרו את ח'יבר, צבאו של מוחמד עוד יחזור).³² מסורות מסוימות מספרות כי מוחמד לקח לו את ספייה, יהודייה יפה במיוחד, שלפי חלק מהמסורות המוסלמיות הייתה בתו של מנהיג יהודי ח'יבר.

• **כיבוש מכה** - שנתיים לאחר שנערך הסכם חודיבייה (שהיה במקור בתוקף לעשר שנים) ניצל הנביא את העובדה שאחד השבטים שהיו בברית עם יריביו הפר את ההסכם הפרה מהותית באמצעות הפעלת אלימות כלפי אדם שהשתייך לשבט שהיה בעל בריתו. בשנת 630 הוא יצא בראש 10,000 איש וכבש את מכה כמעט ללא התנגדות וללא שפיכות דמים. הניצחון והכיבוש הנחשבים מזהירים (פתח מבין) מוזכרים בקוראן.³³

• **כיבוש אל-שאם - סוריה רבתי הכוללת את פלסטין-ארץ-ישראל; קרבות אג'נדין, ירמוכ וכיבוש ירושלים** - הבסת הצבא הביזנטי וכיבוש אל-שאם ובכללה פלסטין-ארץ-ישראל וירושלים נחשבים לאירועים שלא ניתן להפריז בחשיבותם לאסלאם (המונח הערבי להבעת הכיבוש הוא פתח שמשמעו ניצחון שהושג בעזרת אללה). חלק ממסעות הכיבוש התנהלו לאחר מות הנביא בשנת 632, ואחד החשובים שבהם הוא קרב אג'נדין ב-30 ביולי 634 שהתחולל ממערב לעמק האלה.³⁴

³² ראו למשל השימוש בהפגנה בראשות אמאם מהתנועה האסלאמית בכפר פרידיס באוקטובר 2000 המצוין בדו"ח ועדת אור.

³³ על המלחמות ראו: קנדי (הערה 25 לעיל), עמ' 33-41.

³⁴ על המלחמות ראו: קנדי (הערה 25 לעיל), עמ' 55-56; קלוד כאהן, האסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית, תל-אביב: דביר, 1995, עמ' 35-41.

הקרב המפורסם והחשוב ביותר שבעקבותיו נכבשו סוריה ואזורים מעבר לה הוא קרב הירמוך (יכמוכ) שנערך באוגוסט 636 ברמת הגולן של ימינו. גיבורי הקרב הם המפקד העליון - הח'ליפה עומר אבן אל-ח'טאב והמצביאים אבו-עוביידה אבן אל-ג'ראח, ח'אלד אבן אל-וליד, עמר אבן אל-עאץ, שרחביל אבן חסנה ויזיד אבן-סופיאן.

קרב ירמוכ נתפס בעיני העולם המוסלמי כניצחון מעטים על רבים שהושג בסיוע ההשגחה העליונה והוא שימש ומשמש כסמל המאבק בין שליחי האמונה לכופרים. שמו של הקרב ניתן ליחידות צבאיות, לארגונים מוסלמיים, לקבוצות ספורט, למוסדות חינוך, ליישובים ולעסקים גדולים וקטנים בכל תחומי הכלכלה.³⁵

למהלך כיבוש ירושלים בידי הצבא המוסלמי גרסאות רבות והן שנויות במחלוקת בין החוקרים. על פי הנרטיב המוסלמי המרכזי, מיד לאחר הניצחון בקרב הירמוך הוטל מצור על ירושלים. לאחר התקפות אחדות שהביאו את תושביה לידי יאוש הגיע הח'ליף עומר אבן אל-ח'טאב לקבל את כניעת העיר, מאחר שהמגינים בראשותו של הפטריארך סופרוניוס ניאותו להיכנע רק בפניו. כשהגיע זמן התפילה הציע הפטריארך לח'ליף להתפלל בכנסיית הקבר אולם עומר סירב לבל יהפוך המקום לאתר קדוש גם למוסלמים ויפתח פתח לסכסוכים ולמלחמות על המקום. הוא יצא להתפלל בחוץ, במקום שבו בנוי כיום מסגד עומר (אלי-מסג'ד אלי-עומרי). ככל הנראה הוקם המבנה המקורי במאה העשירית ושרד ממנו רק בסיס הצריח הקיים היום. על פי מסורות אלה בנה עומר מסגד זמני (אלי-אקצא) על האתר שבעבר היה בו מקדש שלמה (בתקופה הביזנטית הייתה במקום מזבלה).³⁶ המסורת גורסת כי עומר הורה לבנות את המסגד סמוך לסלע שממנו עלה הנביא מוחמד לשמים (ראו להלן על אלי-אסראא' ואלי-מעראג').

35 קנדי (הערה 25 לעיל), עמ' 56-58.

36 עארף אלי-עארף, אלי-מפצל פי תאריח' אלי-קדס, ירושלים: אלי-אנדלוס, 1961; ברכה ז'ולטק, "תקופת ארבעת הח'ליפים הראשונים", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 110-112.

- **הכיבוש הצלבני של פלסטין-ארץ-ישראל וירושלים - המסע הצלבני**
מאירופה למזרח נועד מתחילתו ב-1096 להחזיר את עטרת הנצרות ליושנה בערש לידתה. קבוצות של לוחמים נסעו לעבר אסיה בדרכם לשוב לאנטיוכיה שבצפון סוריה ולירושלים.³⁷
- **צלאח א־דין, מלחמת הקודש בצלבנים וכיבוש הארץ - צלאח א־דין היה**
בן למשפחה כורדית ונצר לאחת השושלות הסוניות. הוא נשלח למצרים כאשר שלטו בה הפאטימים, בני שושלת שיעית, והצליח לכבוש את השלטון. ביולי 1187 נחל צלאח א־דין את ניצחונו המפורסם על הצלבנים בחיטין (ליד הר ארבל, ממערב לטבריה) וכך נפתחה בפניו הדרך לכיבוש ירושלים.³⁸
- **כיבוש ספרד המוסלמית ונפילתה - המוסלמים כבשו את ספרד בשנת**
711 והפכו אותה למחוז בח'ליפות אומיה שכונה "אל־אנדלוס". מפקד כוח הפלישה היה טארק אבן־זיאד, גיבור מוסלמי ידוע, ושמו מונצח רבות בחברות מוסלמיות ואף מצר גיברלטר נקרא על שמו. הח'ליפות באל־אנדלוס התקיימה במשך שמונה מאות שנים לערך ומקובל לראות בה את תור הזהב של היחסים בין המוסלמים לבין היהודים. בתקופה זו נהנו היהודים מחופש יחסי והחזית הצבאית של המוסלמים הופנתה נגד הנוצרים. האבדן הסופי של אל־אנדלוס בשנת 1492 וגירוש המוסלמים מחצי האי האיברי היו אירועים קשים מאוד מבחינת המוסלמים.

³⁷ מרדכי ניסן, "צלאח א־דין והמלחמה בצלבנים: היסטוריה, מיתוס וסמליות": <http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/taleley/tsalah-2.html>; עמנואל סיון, "המזרח התיכון בתקופת מסעי־הצלב", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 233-257; יהושע פראוור, **הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1985.

³⁸ עמנואל סיון, "המזרח התיכון בתקופת מסעי־הצלב", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 247-253.

◀ חגים ומועדים מוסלמיים³⁹

יום שישי

יום המנוחה השבועי מכונה "יום ההתכנסות" (יום אל-ג'ומעה) והוא מוקדש לתפילה ציבורית חגיגית במסגד. בתפילה זו חייבים להשתתף 40 גברים לפחות, והיא כוללת דרשה שנושא המנהיג הדתי של הקהילה. יום שישי מקובל כיום המנוחה השבועי לעובדים, אם כי הדת עצמה אינה אוסרת במפורש לבצע בו מלאכה: "הוי המאמינים, בהישמע הקריאה לתפילה ביום השישי, מהרו אל [מקום] הזכרת שם אלוהים, והניחו את המיקח והממכר, בזאת ייטב לכם, אם יודעים אתם" (סורת יום השישי, 62, 9).⁴⁰

חודש הרמדאן

חודש הרמדאן הוא החודש התשיעי בלוח השנה המוסלמי שבו הייתה ההתגלות הראשונה לנביא מוחמד ובו מצויים המוסלמים לצום מעלות השחר עד צאת הכוכבים. במהלך היום אסורים העישון וקיום יחסי מין. בחודש קדוש זה על המוסלמים להקפיד במיוחד לא לרכל, לא להמר ולא לחטוא חטאים בלתי מוסריים. על פי הסורה השנייה בקוראן, הצום נועד לתיקון היחסים בין האנשים, ובעיקר להפוך את המוסלמים למאמינים אדוקים יותר. באחד הלילות לקראת

³⁹ לא כללנו את החגים והמועדים השיעיים בשל מיעוט השיעים בישראל. החג המרכזי של השיעים הוא **עשורא' -** היום העשירי בחודש **מוחרם**, שהוא החודש הראשון בלוח השנה המוסלמי. ליום זה משמעויות שונות בעדות מוסלמיות שונות; בקרב הסונים הוא ידוע כיום של צום שאינו חובה, אולם הוא מבטא אדיקות דתית (**ציאם איתטווע**). הצום נמשך מן הזריחה עד השקיעה. בקרב השיעים הוא ידוע כיום אבל על מותו של האימאם חוסיין בן עלי. **ע'דיר ח'ם** חל ב-18 בחודש **ד'ז' אלח'ג'ה** ולפי המסורת השיעית הוא מצוין את האירוע שהתרחש בנוה מדבר ששמו **ע'דיר ח'ם**, המקום שבו הכריז מוחמד כי עלי הוא יורשו החוקי.

קביעת מועדי לוח השנה המוסלמי נעשית בכל קהילה מוסלמית באופן עצמאי, על פי עדויות בדבר מולד הירח. ברוב המדינות המוסלמיות יש ועדה דתית ממלכתית המקבלת עדויות על ראיית הסהר או עורכת חישובים אסטרונומיים וקובעת לפיהם את ראשי החודשים ואת מועדי החגים עבור הקהילה המוסלמית המקומית. הוועדה פעילה בעיקר לפני חודש רמדאן ולקראת סופו. ייתכן פער של יום (לעתים אף יומיים) בין מועדי החגים בקהילות מוסלמיות שונות. צום רמדאן עשוי להימשך 29 יום או 30 יום בהתאם לעדויות על ראיית הסהר בראשיתו ובסופו. יש פערים בתאריך זה גם בין מדינות שונות. על חגי המוסלמים ראו: חוה לצרוס-יפה, "על החגים באסלאם", בתוך: **חקרי מזרח: לזכר דוד צבי בנעט**, ירושלים: מאגנס, 1979, עמ' 17-28.

סוף הרמדאן מציינים את **לילת אל־קדר** (ליל הגורל) שבו הייתה ההתגלות הראשונה לנביא. התאריך המדויק של לילה זה משתנה מעדה לעדה וחל ביום איזוגי החל מ-21 בחודש הרמדאן עד סופו. בתרבות המוסלמית העממית נחשבים לילות הרמדאן להזדמנות טובה לחגיגות ולסעודות גדולות, אף כי באיפוק מסוים. קדושה מיוחדת מיוחסת לעשרת הימים האחרונים של חודש הרמדאן, ובהם נוהגים המוסלמים לשהות שעות ארוכות במסגדים ואף להתבודד בהם. בחודש זה נהוג לתת צדקה מיוחדת לעניים.

עיד אל־פיטר

"חג הפסקת הצום", המכונה גם "החג הקטן", מצוין את סיומו של צום הרמדאן ונחוג בשלושת הימים הראשונים של חודש **שוואל**, החודש העשירי. בעיד אל־פיטר מקובל לקום מוקדם בבוקר וללבוש בגדים חגיגיים, רצוי חדשים. לאחר מכן מתפללים תפילות מיוחדות לרגל החג הנערכות ברוב עם. החגיגות מתחילות לאחר התפילה ובמסגדים מחלקים דברי מתיקה ומשקאות קלים. כמו כן נהוג להעניק מתנות לנשים ולילדים.

עיד אל־אד'חא

"חג הקרבן", המכונה גם "החג הגדול", מצוין את המועד לקיום החג, העלייה לרגל למכה. הוא נחגג ארבעה ימים, החל ביום העשירי של חודש **ד'ו אל־חג'ה**, הוא החודש האחרון בלוח המוסלמי. העלייה לרגל נמשכת כשבוע וחג הקרבן מצוין את אחד השיאים בטקסים הנהוגים שעיקרם הקרבת טלה והכנת בשרו למאכל בסעודת החג או כתרומה לעניים. מקובל לקשר חג זה לסיפור עקדת ישמעאל, המקביל לסיפור עקדת יצחק שבמקרא.

אל־אסראא' ואל־מעראג'

חל ב-27 בחודש **רג'ב**, המועד שבדור האחרון החלו לציינו כיום חג ושבתון. מקורו בפסוק הראשון בסורת המסע הלילי בקוראן (סורה 17), המספר על המסע הלילי (**אסראא'**) של הנביא על גב הבהמה הפלאית אל־בוראק מהמסגד הקדוש במכה אל המסגד הקיצון, הוא מסגד אל־אקצא (מאז ימי האומיים מקובל לפרשו כמסגד השוכן בירושלים). על פי המסורת, בהגיע הנביא לאל־אקצא התרחש נס עלייתו לשמים (**מעראג'**) למפגש עם גדולי הנביאים שקדמו לו. הנביא חזר משם עם קביעת חמש התפילות החלות על המאמין.

ראש השנה המוסלמי

היום הראשון בחודש **מוחרם** הוא ראש השנה בלוח המוסלמי. יום זה אינו נחשב לחג באסלאם, אולם ברבות מהארצות המוסלמיות נהוג לציינו ביום חופשה ובחגיגות. בישראל יום זה נחשב ליום מנוחה למוסלמים; בבתי הספר של המגזר הערבי אין לומדים והרשויות המקומיות הערביות אינן פועלות.

אלי-מוליד אלי-נבוי

על פי לוח השנה המוסלמי יום הולדתו של הנביא מצוין ב-12 בחודש **רביע אל-אוול**. בדור האחרון החלו לציינו כיום חג ושבתון.

◀ אירועים חשובים במורשת הדתית של הנוצרים⁴¹

הבשורה למרים

הבשורה על פי מתי (מתאוס) מספרת: "כך הייתה הולדת ישוע המשיח: מרים אמו הייתה מאורסת ליוסף ובטרם התאחדו נמצאה הרה לרוח הקודש" (מתי 18, א). לפיכך באמונה הנוצרית ישו הוא בן האלוהים שנולד לאישה בתולה. בתאולוגיה הנוצרית המאוחרת יותר משמעות הדבר היא, שישו טהור מלידתו שכן הוא ילוד האישה היחיד שלא נוצר מן החטא הקדמון. ישו, מרים ויוסף יחדיו מכונים "המשפחה הקדושה".

הולדת ישו

משפחתו של ישו התגוררה בנצרת. במפקד שערכו הרומאים נצטווה כל תושב להירשם בעיר הולדתו, אולם יוסף היה מבית דוד ולכן היה עליו להירשם בבית לחם ואשתו ההרה הלכה איתו. לא היה להם מקום ללון, וכשנולד ישו השכיבה אותו אמו באבוס (במקום שבו נבנתה לימים כנסיית המולד). הנוצרים מאמינים שישו הוא "משיח בן דוד" מכיוון שהוא נחשב בנו של יוסף, בעלה של מרים, שהיה נצר לבית דוד.

41 על הנצרות ועל חגי הנוצרים ראו: אהרון לירון, **הנצרות וארץ הקודש: מידע בסיסי ללומד ולמטייל**, תל-אביב: צ'ריקובר, 1997; **מדריך לאתרים נוצריים בישראל**, ירושלים: אריאל; דוד פלוסר, **המקורות היהודיים של הנצרות**, סדרת האוניברסיטה המשודרת, תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1980; אביעד קליינברג, **הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה**, סדרת אוניברסיטה משודרת, תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1995; רבקה ניר (עורכת), **הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2008.

סגידת הרועים

בלילה שבו נולד ישו בישר מלאך לרועי בית לחם על הולדת המשיח (לוקס ב), ואז הופיעו המון צבא השמים ושיבחו את אלוהים. הרועים הלכו לבית לחם, מצאו שם את מרים ואת ישו, ובשובם סיפרו את אשר ראו ושמועו.

צליבת ישו

צליבת ישו ומותו על הצלב הם האירועים המסיימים את חייו הארציים, את ייסוריו ("הפסיון") לקראת קומו לתחייה. הצליבה היא התרחשות מכוננת ובסיסית בתאולוגיה הנוצרית, ויחד עם תחייתו נחשבת לשלב הכרחי בדרך לגאולת בני האדם. בשל חשיבותה העניקה הצליבה לנצרות את סמלה, הצלב. לפי המסורת הנוצרית, הצליבה התרחשה בגבעת הגולגולתא, שבתקופת הבית השני שכנה מחוץ לחומות ירושלים. בדרך כלל מזוהה מקומה של הגבעה עם כנסיית הקבר שברובע הנוצרי, וכנסייה זו נחשבת לאחת הכנסיות החשובות והקדושות ביותר בעולם. מסופר שבעקבות הסעודה האחרונה, שלפי המסורת התרחשה ביום חמישי בערב, נעצר ישו בגת שמנים. הוא נחקר בפני הסנהדרין ולאחר מכן נשפט על ידי נציב יהודה, פונטיוס פילאטוס, באשמת התחזות למלך היהודים (מעין מרד) ונדון למוות בצליבה. הוא הוכה, עונה, הוכתר בכתר קוצים וצעד לאורך ויה דולורוזה (נתיב הייסורים) עד גולגולתא. צליבת ישו מצוינת בחג יום שישי הקדוש החל ביום שישי שלפני הפסחא.

דת נסבלת (Religio licita) באימפריה הרומית

השנה שחלה 313 שנים לאחר הולדת ישו נחשבת למועד הולדתה של הכנסייה הקתולית הרומית באימפריה עובדת האלילים (בשעה שהיהדות הייתה אסורה ונרדפת). כנסייה זו שלטה שלטון ללא מצרים באירופה באלף השנים הבאות. נקבעה בה היררכיה לנושאי המשרות בכמורה ובראשה עומד האפיפיור.

הדת הרשמית באימפריה הרומית

בשנת 380 הכריז תאודוסיוס הראשון על הפיכת הנצרות מדת נסבלת לדת הרשמית באימפריה הרומית. בשנת 392 נעשתה הנצרות לדת המותרת היחידה, וכל פולחן שלא היה נוצרי נאסר לחלוטין.

סכיזמה

הסכיזמה היא הפילוג שאירע במאה האחת-עשרה בכנסייה הנוצרית, עם היפרדות הכנסייה הקתולית-רומית שמרכזה בקריית הוותיקן ברומא מן הכנסייה הביזנטית-אורתודוקסית שמרכזה בקונסטנטינופול (ביזנטיון, כיום איסטנבול).⁴²

מסעי הצלב

מסעות אלה החלו כניסיונות לכבוש את ירושלים מידי המוסלמים ולהעבירה לשלטון הנוצרים, אך הפכו למלחמות על טריטוריות. המשתתפים במסעות אלה נקראו צלבנים.

הרפורמציה

במאה השש-עשרה חל בנצרות פילוג משמעותי נוסף. תנועת הרפורמציה שהנהיג מרטין לותר, נזיר אוגוסטיני גרמני, עודדה קהילות נוצריות בצפון-אירופה לנתק את קשריהן עם רומא ולגבש ממסדים דתיים משלהן. הכנסיות האלה מכונות עד היום "פרוטסטנטיות" (מהפועל הלטיני שמשמעו למחות, להתנגד). הנצרות הפרוטסטנטית קמה בעיקר בתגובה לשחיתות בממסד הכנסייתי ולחוסר גמישות מספק בממסד ההגותי הקתולי. בשנים אלה הוקם המסדר הישועי שנלחם בכפירה הפרוטסטנטית, נוסף על כמה מסדרים נוצריים אחרים, כגון מסדר הפרנסיסקנים (שהוקם עוד בראשית המאה השלוש-עשרה ואשר גם הוא נלחם ב"כפירה" בסמכותה של הכנסייה הקתולית).⁴³ במאה השש-עשרה פרשה אנגליה

⁴² בנצרות המערבית נכללות: הכנסייה הרומית הקתולית (דרום-אירופה ומרכז, דרום-אמריקה, מרכז אפריקה ומערבה, הפיליפינים ועוד), הכנסייה הפרוטסטנטית הלותרנית (צפון-אירופה, סקנדינביה), הכנסייה הפרוטסטנטית הקלוויניסטית (מרכז אירופה), הכנסייה הפרוטסטנטית האנגליקנית (הממלכה המאוחדת, צפון-אמריקה, דרום-אפריקה, אוקיאניה ועוד), הכנסייה הפרוטסטנטית האוונגליסטית (ארצות-הברית בעיקר), הכנסייה הפרוטסטנטית הפנטקוסטאלית (ארצות-הברית, מערב אפריקה), הכנסייה הבפטיסטית (צפון-אמריקה, רוסיה, אנגליה) והכנסייה המורמונית (ארצות-הברית). בנצרות המזרחית נכללות: הכנסייה היוונית האורתודוקסית (יוון, קפריסין), הכנסייה הרומנית האורתודוקסית (רומניה, מולדובה, סרביה ואוקראינה וגם מערב אירופה וארצות-הברית), הכנסייה הפרבוסלבית (רוסיה, אוקראינה, בולגריה, סרביה ועוד), הכנסייה הגאורגית, הכנסייה הארמנית, הכנסייה הקופטית (מצרים, סוריה) והכנסייה החבשית (אתיופיה, איתריאיה) שנפרדה מן הכנסייה הקופטית ב-1959.

⁴³ ג'ון ר' הינלס (עורך), **דתות ימינו**, תרגום: משה שרון, ירושלים: כתר, 1992, עמ' 38-47; אביעד קליינברג, **הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה**, בן-שמן: מודן וההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2011, עמ' 49-143.

מהכנסייה הקתולית במסגרת תנועת הרפורמציה ונוסדה הכנסייה האנגליקנית בראשות הארכיבישוף מקנטרברי.

◀ חגים נוצריים⁴⁴

כריסמס (חג המולד)

חג זה הוא החג החשוב ביותר בנצרות, והוא נתפס הן כאירוע דתי והן כחג חילוני המסמל את אחדות המשפחה. ברוב העולם הנוצרי הוא נחוג ב-25 בדצמבר, יום הולדתו של ישו, אם כי אין לכך ביסוס היסטורי. מיסת חצות, אחד הטקסים הקדושים ביותר בנצרות, נערכת בערב חג המולד (24 בדצמבר) בכל כנסייה מקומית בכל הזרמים הדתיים כמעט ללא יוצא מן הכלל כשחזור של הסעודה האחרונה של ישו ערב הסגרתו לרומאים. המיסה המרכזית נערכת בכל שנה ברוב עם והדר בכנסיית המולד בבית לחם בהשתתפות נכבדים ואישי ציבור והאירועים מועברים בשידור חי לכל רחבי תבל.

אחד ממנהגי החג הוא הנבטת זרעים והנחתם לרגלי עץ אשוח מקושט שהוא עץ חג המולד. היות שבישראל אין עצי אשוח אמיתיים, נוהג להסתפק בתחליף עשוי פלסטיק ונייר-בד. מנהג אחר קשור לסנטה קלאוס, דמות המזוהה עם ניקולאס הקדוש, בישוף בן המאה הרביעית מאסיה הקטנה, אשר נהג לחלק מתנות בסתר לעניים ולנוזקים.

סילבסטר (ראש השנה האזרחית)

נחוג ב-31 בדצמבר ונחשב חג לא דתי כיוון שאינו מוזכר בברית החדשה. חג עממי זה מסמל את תחילת השנה החדשה לפי לוח השנה הגרגוריאני, שתפס את מקומו של הלוח היוליאני הקרוי על שמו של יוליוס קיסר. הלוח הגרגוריאני קבע כי ה-1 בינואר הוא היום הראשון של השנה האזרחית החדשה. מאמיני הכנסייה המזרחיות (יוונים-אורתודוקסים, רוסים אורתודוקסים, ארמנים וקופטים) מציינים את חגיגה לפי לוח השנה היוליאני. סילבסטר נקרא על שמו של האפיפיור

⁴⁴ על פי המאמר "חגים נוצריים בחברה הערבית בישראל" מאת ג'נט בשארה-שיבאן ותמר אלמוג, תחקירנית: מעיין אייזנשטאט, באתר "אנשים": <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7495>; שני ספרים בערבית עוסקים בחגים הדתיים של האזרחים הערבים בישראל: אדיב ג'השאן, **אעיאדונא ואימאנונא**, ביירות, 1992; ג'וני מנצור, **אלי-אעיאד ואלי-מאואסם פי אלי-חדארה אלי-ערבייה**, חיפה, 2006.

סילבסטר הראשון (314-335), הבישוף של רומא בתקופתו של קונסטנטינוס, הקיסר הרומי הראשון אשר גילה יחס אוהד לנצרות. החג נקשר לחגיגות סוף השנה האזרחית באופן מקרי למדי, משום שסילבסטר נפטר ב-31 בדצמבר.

בשנים האחרונות הולך מתפשט המנהג המערבי לציין את הפרידה מהשנה הנוכחית ואת תחילת השנה החדשה בבילוי במסעדה או במסיבות שבהן שרים זמרים ידועים. מוסלמים רבים משתתפים באירועים אלה.

חג הבשורה

על פי המסורת הנוצרית, המלאך גבריאל התייצב בביתם של מרים ויוסף בנצרת ובישר להם כי מרים הרתה מרוח הקודש וכי בעוד תשעה חודשים תלד את בן האלוהים. במקום שבו עמד ביתם הוקמה לימים כנסיית הבשורה. הנוצרים חוגגים את "יום הבשורה" ב-25 במארס, תשעה חודשים בדיוק לפני חג המולד (25 בדצמבר). הכנסייה הקתולית עורכת את טקס החג בהיכל התפילה המרכזי של כנסיית הבשורה בנצרת.

חג הדקלים

"יום ראשון של הדקלים" נחוג ביום ראשון בשבוע שלפני חג הפסחא. מקורו בטקס קבלת הפנים שערכו תושבי ירושלים לישו עם היכנסו רכוב על חמור בשערי העיר שבוע לפני פסח. על פי המסורת הנוצרית הם קידמו את פניו בנפנוף כפות דקלים שאחזו בידיהם ובברכת "ברוך הבא בשם אלוהים". בבוקר יום החג מתייצבות המשפחות בכנסייה יחד עם הילדים האוחזים בידם זר קטן של ענפים ופרחים ובמרכזו נר דולק. בסיום התפילה יוצאים הכומר והמתפללים להקפות סביב הכנסייה תוך כדי תפילה. להקפות מצטרפים הילדים שנולדו באותה שנה. רבבות נוצרים מקיימים את תהלוכת הדקלים בירושלים במסלול המתחיל בהר הזיתים ומסתיים בכנסיית סנטה אנה בעיר. בבתי הספר הנוצריים של הערבים בישראל נערכים טקסי הקפות מוקדמים.⁴⁵

45 "יום ראשון של הדקלים: תהלוכות הדקלים של העדות הנוצריות השונות", בתוך: דן ארנון, יום יום חג, אורי'הודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2004, עמ' 25-32.

השבוע הקדוש

השבוע האחרון שלפני יום ראשון של חג הפסחא מכונה "השבוע הקדוש" ובמהלכו נערכים טקסים דתיים רבים. השבוע מתחיל ביום ראשון, הוא "יום הדקלים", ובו נערכות תהלוכות "יום ראשון של הדקלים". שלושת הימים הקודמים ליום זה (הטרידיום) הם שיאו של לוח השנה הנוצרי. ב"יום חמישי הקדוש" מציינים הנוצרים את זכר הסעודה האחרונה של ישו ותלמידיו שנערכה בליל פסח. ב"יום שישי הגדול" (המכונה במערב גם "יום שישי הטוב") מציינים הנוצרים את ייסוריו הממשיים ואת מותו של ישו לאחר שנאסר בידי השלטונות הרומיים והובא למשפט. תהלוכות המאמינים יוצאות בעקבות ישו ב"יה דולרוזה" - דרך הייסורים. "השבת הקדושה" שלפני החג מציינת את שביתת הנשים שחזו בקבורתו של ישו והתכוננו למשיחת גופתו. במרוצת הזמן כונתה השבת הקדושה "שבת האור"; על פי האמונה ביום זה הכניע האור את החושך והחיים גברו על המוות וכך עלה ישו כמנצח מתוך קברו. על פי המסורת היוונית-אורתודוקסית ועל פי המסורות של הכנסיות המזרחיות, יום זה דרמטי מאוד בכנסיית הקבר שבירושלים: אלפי נוצרים מקומיים וצליינים מרחבי העולם גודשים את הכנסייה, את חצרה ואת הרחובות הסמוכים לה ומצפים להופעתה של האש הקדושה. לאחר חצות היום נכנס הפטריארך היווני-אורתודוקסי מלווה בבישוף הארמני אל קברו של ישו, ועל פי האמונה הרווחת ניצת הנר שבידיו בדרך נס מן האור המסמל את תחייתו של ישו.⁴⁶

חג הפסחא

חג המציין את תחייתו של ישו שלושה ימים לאחר שנצלב ונקבר בירושלים ומכאן שמו בערבית - **קיאמה** (תקומה, قِيَامَة). מקור השם "פסחא" במילה העברית "פסח". כידוע, ישו הוסגר לרומאים בערב פסח, במהלך סעודת ליל הסדר שערך עם תלמידיו בחמישי בלילה; הוא נשפט ונצלב ביום שישי וקם לתחייה ביום ראשון. לכן הפסחא נחוג תמיד ביום ראשון בשבוע ותמיד סמוך לתחילת האביב. משום כך אין תאריך קבוע לחג זה בלוח השנה הגרגוריאני, והוא עשוי לחול בין 22 במארס ל-25 באפריל.

⁴⁶ "האש הקדושה: טקס שבת האור בכנסיית הקבר", דן ארנון, **יום יום חג**, אור"הודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2004, עמ' 53-57.

חג הצלב

שלוש שנים לאחר שהכריז קיסר רומי, קונסטנטינוס הגדול, כי הנצרות היא דת המדינה, יצאה אמו, המלכה הלנה, שנרתמה להפיץ את בשורת הנצרות ברחבי האימפריה, בראש משלחת גדולה לירושלים. שם, בשנת 327, מסופר כי זיהתה את מקום צליבתו של ישו ואת קברו, ואף מצאה את שרידי הצלב שעליו נצלב. באותו מקום ממש הורתה להקים את כנסיית הקבר הקדוש. חג הצלב, החל ב-14 בספטמבר לפי הכנסייה המערבית (הקתולית) וב-27 בספטמבר לפי הכנסייה המזרחית (היוונית), נועד לציין את האירועים ההיסטוריים הללו.

חג הטבילה

חג זה ידוע גם כחג ההתגלות. הוא חל ב-6 בינואר ומציין את טקס הטבלתו של ישו בנהר הירדן על ידי יוחנן המטביל לפני יציאתו למסע להפצת הנצרות. בעבר היה נהוג להטביל בנהר הירדן את כל הילדים שנולדו באותה שנה וכיום טקס זה נערך בכנסייה המקומית. לאחר התפילה בכנסייה מזליף הכומר מים קדושים מעל ראשי המתפללים.⁴⁷

47 ראו: http://www.jcjr.org/kyn_article_view.php?aid=52; על חגי הנוצרים ראו גם: גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), **נצרות ונוצרים בארץ ישראל**, ירושלים: אריאל, 2002, עמ' 23-24. מועדים נוצריים חשובים נוספים הם: **תקופת ההכנה** לבואו של ישו (אָדְוֵנְט), החלה בזרם הקתולי ובזרם הפרוטסטנטי ביום הראשון הרביעי לפני חג המולד, ובזרם האורתודוקסי - מ-15 בנובמבר עד חג המולד. ההכנות מציינות את הציפייה לבואו של ישו; **חג העלייה לשמים** (אסנציון) מציון את עלייתו של ישו השמימה, חל ביום הארבעים לאחר הפסחא; **חג ההתגלות** (אֶפִּיפֶּנְיָה) - בזרם הקתולי ובזרם הפרוטסטנטי חל ב-6 בינואר, ובזרם האורתודוקסי (בארץ הקודש) - ב-19 בינואר, מציון את התגלות טבעו האלוהי של ישו לבני האדם; **יום החמישים** - חג שבועות (פנטקוסט, ביוונית: חמישים יום [7 שבועות]) - מציון את ירידתה של רוח הקודש על 12 השליחים ואת יציאתם למפעל הפצת הנצרות; **חג פדיון הבן של האדון** חל ב-2 בפברואר (או ב-14 בפברואר אצל הארמנים), ארבעים יום לאחר חג המולד; **חג ישו מלך העולם** מסיים את השנה הליטורגית הרומית-קתולית ביום א' שבסוף חודש נובמבר; **צום הארבעים** - בכנסיות המערביות נפתחת תקופת הצום ביום ד' המכונה "יום רביעי של האפר". במהלך טקס חגיגי הנערך ביום זה מפזר כוהן הדת אפר על ראשי המאמינים או מתווה בו סימן על מצחיהם כאות לחרטה ולתשובה. לתקופת הצום קודמת תקופת קרבנל הנחתמת ב"יום שלישי הדשן" (Mardi Gras) ויש הנוהגים לערוך ביום זה הילולה; **חגי מרים** - שני חגי מרים המרכזיים קשורים לראשיתם של חיי הבתולה ולסופם: **חג ההתעברות ללא חטא** חל ב-8 בדצמבר ומציין את מרים אם ישו שנוצרה על פי המסורת הנוצרית בטרה וחג **תרדמתה של הבתולה והעלאתה לשמים** חל ב-15 באוגוסט; **חגי קדושים** - הכנסיות הנוצריות על זרמיהן מייחסות חשיבות לסדרה ארוכה של קדושים ובהם קדושים מן המקרא, למשל: ◀

2. אישים

◀ אנשי דת חשובים באסלאם

נביאי האסלאם

הנביא מוחמד נחשב לאחרון הנביאים (**ח'אתם אל-אנביא'**). האסלאם גורס שכל אדם שחווה התגלות הוא נביא, וכי דמויות אחרות הנזכרות בתנ"ך ובברית החדשה הן נביאים אף שהיהדות והנצרות אינן רואות אותן כך.

חגו של אברהם אבינו חל ב-9 באוקטובר, חגו של משה רבנו חל ב-4 או ב-5 בספטמבר, וזכרו של דוד המלך מועלה בתקופה הסמוכה לחג המולד. חגים לזכר קדושים מן הברית החדשה: **חג יוחנן המטביל** הוא חג הולדתו החל ב-24 ביוני; החג המשותף לזכר **פטרוס ופאולוס** חל ב-29 ביוני; חגו של **יוסף**, בעלה של מרים, חל ב-19 במרץ; החג לזכר **מרים המגדלית** חל ב-22 ביולי. יש גם חגים המוקדשים לקדושים מן ההיסטוריה הנוצרית (ראו: "הקדושים במסורת הנוצרית", בתוך: גבריאל ברקאי ואלי שילר [עורכים], **נצרות ונוצרים בארץ ישראל**, ירושלים: אריאל, 2002, עמ' 145-166). פרט לחגים הנוצריים הכללים יש גם חגים מקומיים, בייחוד בארץ הקודש: חגו של **סנט ג'ורג'** נחוג ב-23 באפריל בכנסייה הקתולית וב-3 בנובמבר (16 בנובמבר בלוח הגרגוריאני) אצל האורתודוקסים בירושלים ובלוד בכנסייה שעל שמו; חגו של **סנט ג'יימס** (יעקב) חל ב-3 במאי על פי המסורת הקתולית וב-23 באוקטובר (5 בנובמבר בלוח הגרגוריאני) על פי המסורת האורתודוקסית. סנט ג'יימס, ממנהיגי של קהילת ירושלים על פי הברית החדשה, הוא פטרונו של כנסיית ירושלים האורתודוקסית והקתולית. על פי המסורת הוא קבור בקתדרלת סנט ג'יימס במנזר הארמני בירושלים. **חג אליהו הנביא** (בערבית "מר אליאס"), דמות חשובה בחיי הרוח של הנוצרים, חל ב-20 ביולי. הכנסיות בארץ הקודש עורכות מסע צליינות חגיגי להר הכרמל ביום חג ומשתתפים בו גם רבים שאינם נוצרים. חגה של **ברברה הקדושה** חל ב-4 בדצמבר (האורתודוקסים חוגגים אותו ב-17 בדצמבר לפי הלוח הגרגוריאני). חגו של **מר סבה** (סנט סאבס), מייסדה המקומי של הנוצרות בארץ הקודש במאה השישית, חל ב-5 בדצמבר ונחוג בעיקר במנזרו הגדול שבאפיק נחל קדרון במדבר יהודה. ה**נוצרים הכרמליטית מרים באוורדי** מהכפר עבלין שבגליל, בת המאה התשע-עשרה, נחשבת מבורכת על פי הכרזתו של האפיפיור. חגה חל ב-26 באוגוסט; **חג כנסיות ירושלים** נחוג אחת לשנה ובו נאספים כל הנוצרים בארץ הקודש יחדיו כדי להתפלל ולחגוג את האחדות הנוצרית. **שבוע התפילה למען האחדות הנוצרית** הונהג בשנת 1908, ועל פי המסורת הוא נפתח ביום א' שבין 18 ל-25 בינואר. מועד זה חשוב בלוח השנה הנוצרי ובו מתפללים הנוצרים מכל העדות והכיתות בצוותא. במשך שמונה ימים נערכות התפילות בכנסיות שונות על פי מסורתן, בכל יום בכנסייה אחרת. התפילה המרגשת ביותר נערכת ביום ה' של אותו שבוע בחדר הסעודה האחרונה שעל הר ציון (מעל קבר דוד). מקום קדוש זה, שהיה בעבר פרנציסקני, אינו שייך כיום לכנסייה כלשהי. בזרמים שונים חוגגים חגים עממיים נוספים שההיבט הנוצרי בהם אינו מרכזי; אלה הם שרידים מתרבויות קודמות, כמו ליל כל הקדושים וחג האהבה (יום ולנטינוס).

יש נביאים המוזכרים רק בקוראן ואחד החשובים שבהם הוא הוד. פרט לנביא מוחמד נזכרים בקוראן שמותיהם של 30 נביאים.⁴⁸

צחאבה

בני לווייתו של הנביא מוחמד הם קבוצת האנשים שהכירו אותו היכרות אישית והיו הראשונים שהכירו בו כנביא. למעשה, הם היו המוסלמים הראשונים. רוב הסונים מחשיבים את כל המוסלמים שראו את הנביא לבני לווייתו. רשימות בני הלוויה הבולטות כוללות בין חמישים לשישים שמות של האנשים הקרובים ביותר למוחמד, אולם רבים אחרים היו בקשר כלשהו עמו ושמותיהם והביוגרפיות שלהם נכתבו בספרי הדת. חשוב להגדיר מי הם בני הלוויה משום שלאחר מכן היה על מלומדים לקבוע על עדויותיו (**חדית'ים**) של מי הם יכולים להסתמך בבואם לפסוק בסוגיות דת שונות. עדויות אלה משמשות בין היתר כמקור לאמרות מפי מוחמד, למעשים שעשה, למקרים שבהם התגלו לו פרקים מן הקוראן ולעניינים חשובים אחרים בהיסטוריה של האסלאם ובמצוותיו. עם בני לווייתו של הנביא נמנים בין השאר ארבעת הח'ליפים הראשונים והח'ליפה החמישי מועאווייה אבן אבו־סופיאן שהחל את השושלת האומיית; פאטמה בתו, אסמא' בנת אבו־בכר (בתו של הח'ליפה אבו־בכר) ובילאל אבן־רבאח (המואזין הראשון באסלאם).

48 והם: אדם הראשון, אידריס (מזוהה עם חנוך המקראי), נוח (נח), הוד (לפעמים מזוהה עם חבר, נכדו של אשר), צאלח (לפעמים מזוהה עם שלח, נכדו של שם), איברהים (אברהם אבינו), לוט (לוט המקראי), איסמעיל (ישמעאל), איסחאק (יצחק), יעקוב (יעקב), יוסף (יוסף), ימין (בנימין), הודא (יהודה), לאוין (לוי), רובין (ראובן), סבלאן (זבולון), תארי (אשר), גאנדה (גד), שועיב (מזוהה עם יתרו המקראי, חותן משה), מוסא (משה), הארון (אהרן), דאוד (דוד), סולימאן (שלמה), איזב (איזב), אליאס (אליהו), אליסע (אלישע), יונס (יונה), זכריא (זכריה), יחיא (יוחנן המטביל), עיסא (ישו). יש במורשת המוסלמית סוגה ספרותית ענפה של סיפורי הנביאים (**קצץ אל־אנביא'**), ובהם מסורות רבות על דמויות מן המקרא ומן הברית החדשה. על סיפורי הנביאים ראו בין היתר: מוחמד מתוולי אל־שעראווי, **קצץ אל־אנביא'**, קהיר: מכתבת אל־תוראת' אל־אסלאמי, 1996; אביבה שוסמן, **סיפורי הנביאים במסורת המוסלמית (בעיקר על פי 'קצץ אל־אנביא' למוחמד בן עבדאללה אל־כסאאי')**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: אוניברסיטה העברית, 1981; A. Bahgat & M. M. Gemea'ah, *Stories of the Prophets: From Adam to Muhammad*, Egypt: Islamic Home, 1997.

על בני לוויתו של הנביא חוברו ספרים אחדים שיש להם קשר או זיקה לפלסטין וכמה קברים בארץ מיוחדים להם.⁴⁹

ארבעת הח'ליפים הראשונים (אל־ראשידון)

אבו־בכר (המכונה "אל־צדיק") היה הח'ליפה הראשון (632-634). אחריו מונה עומר אבן אל־ח'טאב והוא פיקד על מסעות הכיבוש הגדולים של האסלאם שבמהלכם נכבשו שטחים עצומים באסיה ובאפריקה ובכללם אל־שאם - סוריה רבתי הכוללת את אשר נקרא לימים פלסטין-ארץ־ישראל. צבאותיו של עומר הכניעו את צבאות פרס ואת האימפריה הביזנטית וכבשו טריטוריות רבות - פרס, מסופוטמיה, סוריה, ארץ ישראל, מצרים, צפון־אפריקה וספרד. ירושלים נכבשה מידי הביזנטים בידי צבאותיו של עומר בשנות השלושים של המאה השביעית (יש גרסאות רבות על התאריך ועל נסיבות הכיבוש). יורשו של עומר היה עות'מאן אבן עפאן. תקופת שלטונו לא אופיינה באירועים יוצאי־דופן, אולם נעשה בה צעד חשוב נוסף בגיבוש האסלאם - העלאת הקוראן על הכתב. בשלהי תקופתו של עות'מאן התגלעו סכסוכים בינו לבין קבוצות מוסלמיות אחדות והוא נרצח בביתו בעודו קורא בקוראן. כיוון שמת תוך כדי קריאת הקוראן הוא נחשב שהיד. בעקבות הרצח התמנה עלי אבן אבי טאלב ליורשו, לשביעות רצונם של תומכיו (כיום השיעים), אולם הוא לא הצליח להוריש את התפקיד לבניו. נקמת דם על רציחתו של עות'מאן הייתה הסיבה למלחמתו של מועאויה בעלי ולעליית שושלת בני אומיה.⁵⁰

צלאח א־דין

ראו לעיל, חלק א.

◀ אנשי דת מוסלמים בישראל

התפקידים הבכירים במערכת הדת המוסלמית בארץ הם: נשיא בית הדין השרעי לערעורים היושב בירושלים (ד"ר אחמד נאטור מקלנסואה מכהן בתפקיד משנת

⁴⁹ ראו בערבית: אסאמה ג'מעה אל־אשקר, **מוסועת אל־צחאבה עלא ארצ' פלסטין**, דמשק: מא'ססת פלסטין ל־לת'קאפה. על הצחאבה ראו: כאהן (הערה 34 לעיל), עמ' 106-109; חוה לצרוס-יפה, "התפתחות התורה שבעל־פה וההלכה באסלאם", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 156-175.

⁵⁰ ברכה ז'ולטק, "אל־חלפא אל־ראשדון": תקופת ארבעת הח'ליפים הראשונים", בתוך: חוה לצרוס-יפה (הערה 15 לעיל), עמ' 102-123.

1994 ובשנת 2012 הוגשה הצעת חוק להגבלת תקופת כהונתו), שופטי בית הדין השרעי לערעורים המכהנים לצדו והקאדים האזוריים. ראש עמותת כלי הקודש המוסלמיים המכהנים כאמאים, כדרשנים וכאנשי שירות במסגדים, הוא בעל התפקיד הרשמי הבכיר לאחר הקאדים.⁵¹

מייסד התנועה האסלאמית בישראל הוא שיח' עבדאללה נמר דרויש. בשנת 1996 התפלגה התנועה לשני פלגים (ראו פרק 8: הפוליטיקה הערבית בישראל); ראש התנועה האסלאמית הצפונית הוא שיח' רא'אד צלאח מאום אל'פחם, דמות המוכרת כיום ברחבי העולם המוסלמי כ"שיח' אל'אקצא" בשל פעילותו "להצלת מסגד אל'אקצא מסכנה". בראש הפלג הדרומי עמד בתחילה שיח' עבדאללה, ואחריו - השיח' וחבר הכנסת אברהים צרצור מכפר קאסם. בשנת 2010 נבחר לתפקיד שיח' חאמד אבו'דעאבס מהעיר הבדווית רהט שבנגב.⁵²

◀ אנשי דת חשובים בנצרות

רבים הם האישים החשובים בנצרות - דמויות מן המקרא (אברהם, משה, דוד, אליהו הנביא) ומן הברית החדשה (כמו מרים המגדלית, מתומכיו החשובים של ישו). קדושים רבים ומנהיגי דת. יש לציין במיוחד את ישו, את אמו מרים, את אביו יוסף ואת אחיו יעקב, וכן את יוחנן המטביל ואת פאולוס מתרסוס (במקור שאול התרסי). פאולוס השפיע מאוד על התפתחות התאולוגיה הנוצרית ועל התרחקותה מהדת היהודית, ויש המכנים אותו "מייסד הנצרות". חשובים גם שנים־עשר השליחים ובראשם פטרוס הקדוש (במקור שמעון בר־יונה, שכונה גם כִּיפָא), דייג יליד בית צידא, שהיה יד ימינו של ישו, ולפי המסורת נשלח להטיף ברומא ובה נצלב במהופך בשנת 64 לערך. במסורת הקתולית הוא נחשב לאפיפיור הראשון. יש להזכיר גם את סנט ג'יימס (יעקב בן־חַלְפִי או יעקב הקטן).

51 על פעילותה של התנועה האסלאמית בישראל בהר הבית ראו: יצחק רייטר, **מירושלים למכה ובחזרה: ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005, עמ' 95-99; הלל כהן, **כיכר השוק ריקה: עלייתה ונפילתה של ירושלים הערבית, 1967-2007**, ירושלים: הוצאת עברית ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2007, עמ' 118-123.

52 על התנועה האסלאמית בישראל ראו: עזיז חידר, "הפלג הדרומי, הפלג הצפוני ומה שביניהם: על התנועה האסלאמית בישראל", **ארץ אחרת**, 16 (מאי-יוני 2003), עמ' 28-33; אברהים צרצור, "התנועה האסלאמית והמדינה", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל־אביב: שוקן, 2005, עמ' 242-249; מרדכי קידר, "התנועה האסלאמית בין השלמה להסלמה?", שם, עמ' 250-261; עסאם אבו־ריא, "הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית והמסד הישראלי: עימות ביטחוני ו/או עימות פוליטי-אידיאולוגי?", שם, עמ' 262-271.

אישים נוספים חשובים בהיסטוריה של הנצרות הם תאודוסיוס הראשון שהכריז על הנצרות כעל דת רשמית, והאפיפיור סילבסטר הראשון (314-335) שהיה הבישוף של רומא בתקופתו של קונסטנטינוס, הקיסר הרומי הראשון אשר גילה יחס אוהד לנצרות. בנצרות הקתולית הקדושים הם בני אדם שהוכרו כקדושים על ידי רשויות הכנסייה לאחר מותם בזכות הקשר החריג שלהם עם האל, בזכות מעשיהם המיוחדים או בשל הצטיינותם המוסרית. בני אדם חיים אינם יכולים להיחשב קדושים לפי הנצרות הקתולית משום שכל עוד הם חיים הם עלולים לחטוא. הכנסייה הקתולית העלתה מאות בני אדם למעלת קדושים לאחר מותם. לעומתה, הנצרות הפרוטסטנטית אינה מכירה בפולחן הקדושים ומכנה את כל המאמינים הנוצרים בשם "קדושים".

כל האפיפיורים מן המאה הרביעית ועד היום אף הם דמויות חשובות בנצרות.

◀ אנשי דת נוצרים בישראל

את התפקידים הבכירים במערכת הדת הנוצרית בירושלים ממלאים אישים אלה: הפטריארך פואד טוואל, הפטריארך הלטיני; הבישוף רפאל מינאסיאן, ראש הכנסייה הארמנית-קתולית; הבישוף פול נביל סיאח', ראש הכנסייה המרונית; הבישוף גרגור פטר מאלכי, ראש הכנסייה הסורית; הבישוף יוסף זר'י, ראש הכנסייה היוונית-קתולית; תאופילוס השלישי, הפטריארך היווני-אורתודוקסי; הארכיבישוף תורקום מאנוגיאן, ראש הכנסייה הארמנית אורתודוקסית; הארכיבישוף ד"ר אנבא אברהם, ראש הכנסייה הקופטית אורתודוקסית; הארכיבישוף אבא מאטיאס, ראש הכנסייה האתיופית אורתודוקסית; הארכיבישוף מאר סוריוס מאלכי מוראד, ראש הכנסייה הסורית אורתודוקסית; הבישוף ד"ר מוניב א' יונאן, ראש הכנסייה האוונגלית לותראנית.⁵³ אילן שדמה מציון, שאף שבמשך השנים נעשו צעדים לגיבושם של הנוצרים הערבים אזרחי ישראל, לא הוקמה הנהגה כלל-נוצרית; אישים נוצרים מרכזיים הם אנשי דת בעיקר, או פוליטיקאים אשר הדת לא תפסה מקום מרכזי בפעילותם.⁵⁴

53 ראו את אתר האינטרנט של Christian Information Center: www.cicts.org.

54 אילן שדמה, תמורות ביחסי ערבים מוסלמים ונוצרים במדינת ישראל: המקרה של אזור הצפון בין השנים 1967-2010, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, באר-שבוע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2011.

הכנסיות בישראל נהנות מאוטונומיה רבה בניהול ענייניהן הפנימיים הן במינוי ראשיהן, הן בסוגיות שיפוט ופולחן והן בניהול נכסיהן.⁵⁵

מאז קמה המדינה חל שינוי במאפייניהן של העדות הנוצריות בישראל: בתחילה היו ראשי הכנסיות והכמורה הגבוהה זרים ואילו נושאי תפקידים בדרגים הנמוכים של הכמורה וכלל המאמינים היו ערבים פלסטינים, אך מצב זה השתנה עם השנים. דפנה צמחוני טוענת שהסיבה לכך היא מאבקם של הנוצרים בישראל לשחרור לאומי.⁵⁶ תהליך זה של "ערביזציה" הואץ מאז שנות התשעים הראשונות ובעיקר בעקבות כינון הרשות הפלסטינית והקשרים בינה לבין מדינת ישראל.⁵⁷

3. מוסדות

◀ מוסדות העולם המוסלמי

א. מוסדות שמקורם בהיסטוריה המוסלמית

ח'ליפות

הח'ליפות היא כינויה של משרת הח'ליפה (או ח'ליף), "מחליפו" של הנביא מוחמד וממלא מקומו כראש האומה המוסלמית (כנביא וכשליח האל אין לו מחליף), המנהיג האסלאמי של ה"אומה" או אומת האסלאם. לעתים קרובות הח'ליפה נקרא "אמיר אל-מוא'מנין" (שליט המאמינים). מאז התפרקות האימפריה העות'מאנית ב-1924 לא היה עוד אדם המכונה בשם זה. הח'ליפה הוא בעל הסמכות הרחנית והחומרית על כל המוסלמים, אך אין הוא נחשב לנביא מכיוון שמוחמד נחשב לנביא האחרון באסלאם.

סולטנות

הסולטאן העות'מאני היה שליטה של האימפריה העות'מאנית. "סולטאן" הוא תואר של שליט מוסלמי בעל משמעות דתית ומוסרית המוגדרת בקוראן. למרות זאת, נוצרה הפרדה בין תפקיד הסולטאן שפעל בכל תחומי האימפריה לבין הח'ליפה

55 שאול פי' קולבי, הכנסיות הנוצריות במדינת ישראל, ירושלים: אקונומיסט, 1972, עמ' 13.

56 דפנה צמחוני, "הנוצרים והעדות הנוצריות בישראל כיום", בתוך: גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים בישראל, ירושלים: אריאל, 1999, עמ' 15.

57 שם, עמ' 18.

שהיה בעל תפקיד דתי בעיקר. דמות הסולטאן באימפריה העות'מאנית הייתה מרכזית ובעלת סמכות, והוא שימש כשליט חילוני בעל סמכויות צבאיות ומנהליות. השושלת העות'מאנית שלטה למעלה מ-600 שנה והעניקה את שמה לאימפריה. משנת 1517 מילא הסולטאן גם תפקיד של ח'ליפה.⁵⁸

ב. מוסדות בני זמננו

הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי

בארגון זה מאוגדות 57 המדינות בעלות רוב מוסלמי (מונט'מת אל-תעאון אל-אסלאמי) והוא הוקם ברבאט שבמרוקו בשנת 1969 בעקבות ההצתה של מסגד אל-אקצא (בידי תייר אוסטרלי משיחי). עד 28 ביוני 2011 נקרא גוף זה "ארגון הוועידה האסלאמית". כאמור, כיום חברות בו 57 מדינות (כולל הרשות הפלסטינית) ובהן 22 מדינות ערב המשתייכות לליגה הערבית. מטה הוועידה נמצא כיום בג'דה שבערב הסעודית. המדינות החברות בארגון החליטו פה אחד לשתף פעולה בתחום הכלכלה ובתחום המשאבים כדי להשיג מטרות אחדות בעלות חשיבות מרובה: הפחתת תחושת ה"אסלאמופוביה" מצד המערב (בעיקר לאחר פיגועי 11 בספטמבר בארצות-הברית); שימור המקומות הקדושים, בהם מסגד אל-אקצא בפרט וירושלים בכלל; סיוע לפלסטינים לממש את זכותיותיהם ובהן זכות השיבה; שחרור ירושלים והחזרת שטחים שנכבשו בשנת 1967 במלחמת ששת הימים; סיוע כספי והומניטארי למוסלמים נזקקים. אחת לשלוש שנים עורכות המדינות החברות בארגון כינוס של ראשי המדינות ואחת לשנה כינוס של שרי החוץ.⁵⁹

◀ מוסדות אסלאמיים בישראל

בתי הדין השרעיים

מערכת השיפוט השרעי פעלה עד שנת 2001 באחריות משרד הדתות ולאחר מכן עברה למשרד המשפטים. לאחר הקמתה מינתה ממשלת ישראל חמישה קאדים שכיהנו בבית הדין השרעי בתקופת המנדט והם המשיכו בעבודתם על פי הסמכות המנדטורית (סעיף 52 לדבר המלך במועצתו, 1922) המקנה להם

⁵⁸ על החליפות והסולטנות ראו: אוריאל הד, **מוסדות האימפריה העות'מאנית**, ירושלים: האוניברסיטה העברית, המכון ללימודי אסיה ואפריקה, 1973, עמ' 18-34.

⁵⁹ להרחבה ראו את אתר האינטרנט של הארגון: www.oic-oci.org.

סמכויות לשפוט בענייני המעמד האישי ובענייני ההקדש (וקף). בשנת 1961 התקבל בכנסת חוק הקאדים ובשנת 2002 הוא תוקן. לבתי הדין השרעיים שתי ערכאות: ערכאה נמוכה שבה מכהנים קאדים לפי אזורים וערכאת ערעורים גבוהה שבה מכהנים שלושה קאדים ראשיים בראשותו של נשיא בתי הדין השרעיים.⁶⁰

בישראל לא פועלת מערכת פסיקת הלכה (אפתא') כבמדינות מוסלמיות אחרות וזאת משום החשש ששרר עם קום המדינה מפני ריכוז עוצמה פוליטית בידי אדם אחד, כפי שהיה בתקופת המנדט, עת כיהן המופתי הגדול חאג' אמין אל-חוסייני כמנהיג הפוליטי והדתי של הפלסטינים. חסרון זה מעמיס על הקאדים את האחריות להתאמת המשפט הדתי לנסיבות המשתנות. מאותה סיבה ביטלה ישראל את המועצה המוסלמית העליונה שפעלה בתקופת המנדט ועד 1937 עמד בראשה המופתי הגדול. בשנות השמונים של המאה העשרים ניסו קבוצות מוסלמיות בישראל לערוך כנס שכותרתו "הקונגרס האסלאמי העליון" כדי לחדש את הקמת המוסד הדתי העליון של המוסלמים בארץ, אך חילוקי דעות פנימיים מנעו את ביצועו.

זכאת

מוסד צדקה, שהיא אחד מחמשת עמודי האסלאם ומצוות היסוד באסלאם. המצווה מחייבת את המוסלמי לתרום מכספו לצדקה והכספים מיועדים לנזקקים כמו אלמנות ויתומים, לצורכי הקהילה המוסלמית, למשל להקמת מסגדים או מוסדות חינוך דתיים, ובעת מלחמה משתמשים בהם גם לרווחת החיילים ולפדיון שבויים. הזכאת היא מעין מס - מעשר מתבואות ופירות וחלק הארבעים (2.5%) מעדרים,

60 איאד זחאלקה, **בתי הדין השרעיים: בין השיפוט לזהות**, תל-אביב: ההוצאה לאור של לשכת עורכי הדין, 2009; יעקב מירון, **הדין המוסלמי בראייה השוואתית**, ירושלים: מאגנס, 2001; אהרן ליש, "סיגולו של משפט הלכתי לזמן המודרני בסביבה זרה: השריעה בישראל", **דברי האקדמיה הישראלית למדעים**, 9, מס' 2 (2005), עמ' 13-39. על קאדים ועל בתי הדין השרעיים בישראל ראו: אהרן ליש, "הקאדים והשריעה בישראל", בתוך: גבריאל בר (עורך), **העולמא ובעיות דת בעולם המוסלמי: מחקרים לזכר אוריאל הד**, ירושלים: מאגנס, 1971, עמ' 293-315;

Alisa Rubín-Peled, *Debating Islam in the Jewish State: The Development of Policy Towards Islamic Institutions in Israel*, New York: State University Press, 2001, pp. 59-73; Yitzhak Reiter, "Qadis and the Implementation of Islamic Law in present Israel", in: Eugenia Kermeli & Roberet Gleave (eds.), *Islamic Law: Theory and Practice*, London & New York:

I.B Tauris, 1997, pp. 144-185.

כסף וזהב וסחורות, המקיים את הקהילות המוסלמיות הדתיות. בישראל מקיימת התנועה האסלאמית ועדות יישוביות ואזוריות וכן ועדה ארצית לאיסוף הצדקה, וכספים אלה הם המקור העיקרי למימון פעולותיה.⁶¹

בחג עיד אל־פיטר שבחודש הרמדאן חלה מצווה לתת צדקה (**זכאת אל־פיטר**) והיא נועדה לסייע למשפחות נזקקות לקיים את מצוות הרמדאן כהלכתן ולחגוג כראוי את חג עיד אל־פיטר שבסופו. תשלום זכאת אל־פיטר מחייב במיוחד משק בית שבו אחד מבני הבית או יותר פטורים מן הצום מסיבה כלשהי ולגביהם התשלום לצדקה הוא מעין פדיון של הצום.⁶² ברוב היישובים הערביים בישראל נקבע כי שיעורה של זכאת אל־פיטר הוא 15 שקלים לכל אחד מבני המשפחה (כך בשנת 2012).

וקף

וקף הוא הקדש דתי. מוסלמי רשאי להחליט כי רכושו הפרטי יוקדש לדת כמעשה צדקה ובזכותו יהיה זכאי לגמול בעולם הבא. החל מהמאה התשע־עשרה נהלו ההקדשים הציבוריים בארץ במרכז על ידי מנהלה מרכזית, ובתקופת המנדט הם נקראו "הווקף הכללי" (**אל־ווקף אל־עאם**) והיו באחריותה של המועצה המוסלמית העליונה. לרשות המועצה עמד רכוש מוקדש של עשרות אלפי דונמים באזורים החקלאיים בארץ ומאות רבות של מבנים ורכוש בערים. מדינת ישראל הלאימה את רכוש הווקף הכללי באמצעות חוק נכסי נפקדים התש"י-1950. בשנת 1965 חוקקה הכנסת תיקון לחוק זה ועל פיו הוקמו ועדי נאמנים מוסלמיים לחמש ערים שבהן היה רכוש וקף עירוני - עכו, חיפה, לוד, רמלה ותל־אביב-יפו. בנצרת פועל ועד וקף של המסגד הלבן שאיננו קשור לממשלה.⁶³ סוגיית השליטה באדמות וניהול מוסד הווקף, המבנים והקרקעות הם סלע מחלוקת מרכזי בין הקהילה המוסלמית לבין המדינה (ראו פרק 5: סוגיית הקרקעות).

⁶¹ התנועה האסלאמית בישראל חידשה את המנהג הדתי של מתן צדקה. ראו: אילנה קופמן, ח'אולה אבו־בקר ועמליה סער (עורכות), **החברה הערבית בישראל**, כרך ב', רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2012, עמ' 29.

⁶² איימי סינגר, "צדקה בחברות אסלאמיות: הרהורים על נושא מחקר", **המזרח החדש**, מ"ט (2010), עמ' 53-68.

⁶³ אהרן ליש, "הארגון העדתי של המוסלמים", בתוך: אהרן ליש (עורך), **הערבים בישראל: רציפות ותמורה**, ירושלים: מאגנס, 1981, עמ' 104-122; אהרן ליש, "הווקף המוסלמי בישראל", **המזרח החדש**, ט"ו, 2-1 (1965), עמ' 38-56.

◀ מוסדות נוצריים בישראל

לעדה הנוצרית היוונית-אורתודוקסית בישראל מוסדות מפותחים הכוללים את ההנהגה הדתית של כל כנסייה וכנסייה וכן את ועד העדה המקומי והארצי. ועד העדה המקומי נבחר על ידי בני העדה ומוקנית לו הזכות לבחור את הכומר המקומי ולדאוג לצרכיה של העדה בתחומי החינוך, התרבות והרווחה. לעדה היוונית-קתולית בישראל מרכזים חשובים בחיפה ובנצרת ובית הדין של הכנסייה שוכן בנצרת. בני העדה נהנים מארגון מוסדי מפותח ביותר בהשוואה לעדות הנוצריות האחרות בישראל. כמו כן הם נהנים מאוטונומיה רבה בניהול ענייני הפנים שלהם ובכלל זה בתי ספר, גני ילדים, סמינרים, תנועות נוער ועוד.

האזרחים הנוצרים בישראל נהנים מאוטונומיה עדתית שיפוטית בהתאם למסורת המקובלת מאז שלטונה של האימפריה העות'מאנית אשר הכירה בעדות הלא-מוסלמיות כ"מילת". לבתי הדין של הנוצרים יש סמכות לדון ולפסוק בענייני המעמד האישי, ויש בהם שתי ערכאות: בית דין כנסייתי עליון וערכאה ראשונה הפועלת בריכוזים של בני העדה.⁶⁴

לכנסיות בישראל מוסדות קהילתיים המעניקים שירותים בתחום החינוך, הבריאות והרווחה. הם מעניקים את שירותיהם לנוצרים כמובן, אבל גם לבני עדות אחרות.⁶⁵ רמת השירותים הללו גבוהה ביותר.

ראשי העדות הנוצריות בישראל אינם מאוגדים בארגון על אחד אלא בכמה ארגונים וחבריהם נוהגים להיפגש מפעם לפעם. כמו כן יש בישראל ארגונים בין-כנסייתיים הפועלים בתחומים שונים, למשל ארגון הנשים "אחיות מרים" אשר הוקם בגרמניה כדי לסייע ליהודים ולמדינת ישראל וכדי לכפר על השואה. מרבית חברותיו של ארגון זה הן לותרניות, אם כי הוא פתוח בפני נוצרים בני כל העדות.⁶⁶ ארגונים נוספים הם "חברת כתי הקודש בישראל" אשר שם לו

64 אילנה קופמן, ח'אלה אבו־בקר ועמליה סער (הערה 61 לעיל), עמ' 112-115; דפנה צמחוני, "הנוצרים", בתוך: רמי הוכמן (עורך), יהודים וערבים בירושלים, ירושלים: אקדמון, 1989, עמ' 131-125.

65 צמחוני (הערה 64 לעיל), עמ' 19.

66 "הפרוטסטנטים בישראל", בתוך: גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים בישראל, ירושלים: אריאל, 1999, עמ' 137-138.

למטרה להפיץ את כתבי הקודש של הנצרות⁶⁷ וכן "המועצה הנוצרית המאוחדת בישראל", שהיא חלק ממועצת הכנסיות העולמית. במועצה חברים למעלה מעשרים כנסיות וארגונים המשתייכים לכנסיות ומטרתה לטפח ולעודד קשרים בין נוצרים המתגוררים בישראל לבין עצמם וכן בין יהודים, נוצרים ומוסלמים אזרחי ישראל.⁶⁸ ארגון בין-כנסייתי נוסף הוא "נוצרים יידי ישראל"; חבריו דוגלים בתפיסה שהקמת מדינת ישראל הייתה ציווי אלוהי שניתן בתנ"ך ולפיכך בני כל העמים מחויבים לתמוך בה.⁶⁹

4. אתרים

◀ אתרי דת מוסלמיים

אתרי הדת ההיסטוריים החשובים לאסלאם בישראל הם: אתרי קברות חשובים (חטין, אג'נדין), מסגד אל-אקצא (המתחם של הר הבית כולו הכולל גם את כיפת הסלע ומבנים נוספים),⁷⁰ העיר בית אל-מקדס או אל-קודס (ירושלים מהתקופה המוסלמית הקדומה) והמסגד האבראהימי באל-ח'ליל הידוע גם כמערת המכפלה בחברון.⁷¹

המקומות הקדושים לאסלאם הם רבים ובהם מסגדים, קברי שיח'ים ובעיקר ארבעה קברי עלייה עממית לרגל במועד קבוע בשנה (מואסם). גם לבתי קברות מעמד של קדושה, ובעיקר בתי קברות עתיקים שבהם על פי המסורת קבורים אישים חשובים כמו בני לווייתו של הנביא.⁷²

67 "הפרוטסטנטים בישראל", בתוך: גבריאלי ברקאי ואלי שילר (עורכים), כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים בישראל, ירושלים: אריאל, 1999, עמ' 146.

68 שם, עמ' 158.

69 שם, עמ' 164-165.

70 נמרוד לוז, אחרים אִשרִיף בשיח הציבורי הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004.

71 יצחק רייטר (עורך), ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001.

72 ההיסטוריון מג'יר אדין בן המאה השש-עשרה מתאר את אתרי הארץ ובכללם המקומות הקדושים: מג'יר אדין אל-חנבלי, אל-אנס אל-ג'ליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, בירור: דאר אל-ג'ליל, 1973.

בישראל יותר מ-350 מסגדים ביישובים הערביים ובערים. מסגד אל־אקצא הוא החשוב ביותר ואחריו המסגד האברהימי ומבנים אסלאמיים חשובים בעיר העתיקה בירושלים, כולל בתי מדרש הנקראים **מדרסה** ובתי תפילה צופיים הנקראים **זאווייה**. מסגד אל־ג'זאר בעכו הוא מסגד מפואר וחשוב וכן המסגד הלבן בנצרת, מסגד אל־מחמודיה ומסגד חסן בכ ביפו (על המסגד הגדול בבאר־שבע המשמש כיום מוזאון נטושה מחלוקת). למסגדים נטושים בכפרים הערביים ההרוסים או בערים כמו צפת וטבריה נודעת חשיבות יתרה בשל הרצון לשמרם כאתרי מורשת העבר והנכבה של 1948 ובשל המאבק לכך, בעיקר מצד התנועות האסלאמיות. קבר שיהאב א־דין בנצרת העתיקה הסמוך לכנסיית הבשורה חשוב בעיקר עבור התנועה האסלאמית שנאבקה להפיכתו למסגד במקום הכיכר הפתוחה שנבנתה במקום. מבנה הקבר הוסב למסגד מאולתר קטן.⁷³

אתרי המואסם בארץ הם ארבעה: האחד, נבי מוסא, שוכן באזור יריחו, ושלושה שוכנים בתחומי הקו הירוק - נבי צאלח ברמלה, נבי רובין ליד פלמחים וסידנא עלי בהרצליה של ימינו. גם מערת אל־ח'דר (אליהו) במורדות הכרמל - כיום שכונת בת גלים בחיפה - היא מקום ביקור ועלייה לרגל של בני דתות שונות.

שני מרכזים של האסלאם המיסטי-עממי הם מסדרים צופיים: האחד בעכו, הוא הזאווייה של השאד'לייה (ישרטייה), והשני הוא הזאווייה הח'לוותיה בבאקה אל־גרבייה שנוסד על ידי הקדש של פלג של משפחת קואסמה בכפר זיתא שבגדה המערבית. הקדש זה מפעיל את מכללת אל־יקאסמי.

בתי הקברות החשובים הם שלושה וכולם בירושלים: באב אל־רחמה שממזרח למסגד אל־אקצא; מקברת אל־מג'אהדין בשכונת אל־סאהרה שמחוץ לשער שכם ושער הפרחים; מא'מן אללה (ממילא) שבמערב העיר, מקום שהתפרסם בשנים האחרונות עקב הסכסוך על הקמת מוזאון הסובלנות.⁷⁴

73 ראו למשל את אתר האינטרנט של עמותת זוכרות: www.zochrot.org.

74 יצחק רייטר, מקום מבטחו של אללה? פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות המאבק על הנוף הסמלי והפיזי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011.

◀ אתרי דת נוצריים

ארץ ישראל מכונה בנצרות "הארץ הקדושה" (The Holy Land, Terra Sancta) ואתרים רבים מאוד בה קדושים לנצרות, בעיקר מקומות הקשורים לישו ומקומות הנזכרים בברית הישנה ובברית החדשה. שלוש הערים הקדושות הן ירושלים, בית-לחם ונצרת, ובהן שלוש כנסיות חשובות: כנסיית הקבר בירושלים (כולל הגולגולתא), כנסיית המולד בבית-לחם וכנסיית הבשורה בנצרת. מקומות חשובים נוספים הם (רשימה חלקית): באר מרים בנצרת; הכנסייה הסלזיאנית; כורסי; כנסיית פטרוס הקדוש בטבריה; הכנסייה הצלבנית באבוג'וש; כנסיית דומינוס פלוויט האדון שבכה במעלה הר הזיתים, מול הר הבית, ועליה מופקד המסדר הפרנציסקאני; כנסיית הביקור בעין כרם - כנסייה קתולית ששמה נגזר מהביקור שערכה מרים אם ישו בבית קרובת משפחתה אלישבע, אמו של יוחנן המטביל; כנסיית הבשורה השוכנת בעיר נצרת - מהגדולות ומהמפוארות שבכנסיות ארץ ישראל ואחת הכנסיות הקדושות ביותר לנצרות בעולם כולו. על פי המסורת הנוצרית, במקום הזה בישר המלאך גבריאל למרים על הולדתו של ישו; כנסיית ההשתנות השוכנת על פסגת הר תבור היא כנסייה קתולית מהיפות ומהמפוארות בכנסיות ארץ ישראל, ושמה נגזר מהסיפור בברית החדשה על עלייתם של ישו ושלושה מתלמידיו הנאמנים אל הר גבוה ובמעמד זה השתנה ישו לנגד עיניהם של תלמידיו; כנסיית החתונה - כנסייה קתולית הידועה גם בשם "כנסיית נס היין", על שם הנס הראשון שערך ישו בחתונת עניים בכפר כנא, ועל פי המסופר בברית החדשה הפך את המים לייין; כנסיית הלחם והדגים, הידועה גם בשם "כנסיית טבחה" (אליטאבעיה), שוכנת בבקעה פורייה בצפון-מערב הכנרת; כנסיית הבכורה של פטרוס בטבחה; כנסיית העלייה במרומי הר הזיתים בירושלים היא כנסייה עתיקה שנבנתה לראשונה בראשית התקופה הביזנטית (324-638), ועל פי המסורת הנוצרית מכאן עלה ישו השמימה; כנסיית הקבר היא המקום הקדוש ביותר לנוצרים הקתולים והאורתודוקסים בארץ ישראל, שכן היא גם מקום צליבתו של ישו וגם מערת קבורתו; כנסיית השליחים, השייכת לזרם היווני-אורתודוקסי, שוכנת בחלקו הצפון-מזרחי של אתר כפר נחום; כנסיית מנזה כריסטי של המסדר הפרנציסקני הקתולי שוכנת בלב העיר נצרת מצפון-מערב לכנסיית בית הכנסת וסמוך לה מעיין השליחים; כנסיית סנט אנדריוס - או בשמה העממי הכנסייה הסקוטית - היא כנסייה פרוטסטנטית סקוטית השוכנת בגבעה שמול הר ציון, בין גן הפעמון ותאטרון החאן בירושלים; כנסיית סנט ג'ורג' בעיר העתיקה של לוד היא כנסייה יוונית אורתודוקסית על שם גאורגיוס הקדוש (באנגלית: ג'ורג'), שהוא

הקדוש הנוצרי החשוב ביותר לזרם האורתודוקסי בצורות, ועל פי המסורת נולד בעיר לוד (דיאוספוליס הרומית); כנסיית קבר מרים השוכנת במערה תת־קרקעית המזוהה עם מקום קבורתה של מרים אם ישו. המערה שוכנת באפיקו של נחל קדרון (עמק יהושפט המקראי), בין הר הזיתים ממזרח להר הבית במערב; מנזר האחיות ציון ירושלים - מתחם הכולל מנזר וכנסייה השוכן ברחוב ויה דולורזה ברובע המוסלמי של העיר העתיקה; מנזר יוחנן במדבר (בערבית: **דיר אלי־חביס**, קרי: מנזר ההתבודדות) על שם יוחנן המטביל הוא מנזר מרשים השוכן על צלע ההר לרגלי הגדה המערבית של נחל שורק, אל מול הסטף, סמוך למושב אבן ספיר; מנזר לטרון, הידוע גם בשם "מנזר השתקנים", נבנה בשנת 1890 בידי מסדר הטראפיסטים (זרם של המסדר הבנדיקטי הקתולי); מנזר נוטרדם הוא מנזר צרפתי גדול־ממדים השוכן ברחוב הצנחנים אל מול השער החדש של העיר העתיקה בירושלים; מקום מגוריו של זכאוס, המוכס מיריחו; אכסניית השומרוני הטוב; מגדל; קרני חיטין; ים כנרת; הר האושר; הר הקפיצה; הסירה בקיבוץ גינוסר; אתר הטבילה בירדן (בערבית: **קצר אלי־הוד**, ביוונית: Precursor); חדר הסעודה האחרונה שמעל מבנה קבר דוד בהר ציון בירושלים; כנסיית גת שמנים.⁷⁵

ג. המורשת הלאומית-פוליטית

1. אירועים

◀ המורשת ההיסטורית של התנועה הלאומית הפלסטינית

המורשת ההיסטורית הלאומית של הערבים בישראל היא ממשיכתה של המורשת הלאומית הערבית והפלסטינית. ניתן לסכם את הנרטיב המרכזי בנושא זה כדלקמן: הערבים, כקבוצה אתנו־לאומית, הם ממוצא קדמון של עמים קדומים בארץ כמו הכנענים והיבוסים. בכך הם קדמו לעברים הקדמונים (בני ישראל) באחיזתם בקרקע הארץ (כולל ירושלים) והם המשיכו להיות הרוב בארץ וגם הבעלים של המרחב ושל האדמה ללא הפסקה עד הכיבוש האימפריאלי והקולוניאליזם. היהודים של היום אינם בהכרח צאצאיהם הישירים של העברים הקדמונים שגלו מן הארץ, והיהדות היא ביסודה דת ולאום, שהוא המצאה של הצינות המודרנית. הנרטיב המוסלמי המרכזי מוסיף וטוען שבני ישראל איבדו את זכותם לארץ הקדושה שהובטחה להם משום שבגדו בנביאיהם ובאמונה של אלוהיהם. גם אם היהודים הם צאצאי הגולים (מרצון), הם איבדו את זכותם על הארץ בשל אלפיים שנות גלות, שבמהלכן עמים אחרים החזיקו בה ברציפות. במשך 14 מאות של שלטון מוסלמי רצוף (למעט מאה שנות שלטון של הצלבנים בירושלים ותקופה ארוכה יותר בחלקים אחרים של הארץ) בנו השליטים המוסלמים בארץ ובייחוד בירושלים מונומנטים רבים המעידים על זיקתם אליה. אפשר לזהות בארץ אזורי מנהל מהתקופה הממלוכית ואילך שהם מעין מרכזים פוליטיים ערביים-מוסלמיים המצביעים על חשיבותה לערבים ולאסלאם.

◀ התגבשות הזהות הפלסטינית הייחודית

השם הערבי **פלסטיין** התפתח משמם הרומי (ולאחר מכן הביזנטי) של חבלי הארץ **פלסטינא** (מלשון ארץ הפלשתים). לאחר שהמוסלמים כבשו את הארץ בשנת 637, היא (וביתר דיוק - אחד מחבליה) הייתה בסיס של ממשל צבאי ששמו "ג'נד פלסטיין". אמנם הארץ הייתה חלק מהחליפות הערבית ומהסולטנות העות'מאנית, אך גאוגרפים והוגים ערבים מייחדים את השם "פלסטיין" לחבלי הארץ מאז התקופה הממלוכית.⁷⁶ בתקופה העות'מאנית פלסטיין אמנם לא התקיימה

76 ראו: Haim Gerber, "Palestine and other Territorial Concepts in the 17th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998), pp. 563–572.

כיחידה אורגנית והשם "פלסטין" לא ניתן ליחידה כלשהי, אולם ארבע יחידות משנה קְנהליות (סנג'קים) כמעט חופפות לגבולותיה: סנג'ק עכו וסנג'ק שכם, שהיו כפופים לוולאית בירות, וסנג'ק ירושלים וסנג'ק עזה שהיו מאוגדים במסגרת מותרצפליק ירושלים וכפופים ישירות לשלטון המרכזי (השער העליון) באיסטנבול. במאה השמונה-עשרה איחדו כמה מושלים - למשל דאהר אל-עומר אל-זידאני (1688-1725) ואחמד אל-ג'זאר (1720-1804) - חלקים רחבים מן הארץ ושלטו בהם. החוקרים ברוך קימרלינג ויואל מגדל טוענים כי אחד האירועים שכוננו את תודעתם הלאומית הייחודית של תושבי הארץ הערבים כפלסטנים הוא מרד הפלאחים של שנת 1834, שהיה התפרצות מקומית עממית נגד שלטונו של מוחמד עלי המצרי שכבש את הארץ בשנת 1831 ושלט בה במשך עשור. הגורם העיקרי לפרוץ המרד היה התמרמרות על חובת הגיוס לצבא מצרים. בראש המרד עמד ראשי חמולות משכם, מחברון ומהאזור שבין ירושלים ליפו.⁷⁷ עד לאחר מלחמת העולם הראשונה ראו תושביה הערבים של הארץ את עצמם כחלק מסוריה הגדולה, אך היו בעלי אינטרסים מקומיים משלהם. במקומות מסוימים הייתה התמרמרות מקומית (ולעתים גם פעולות מרי מוגבלות) נגד השלטון העות'מאני המרכזי, למשל בשל ההוראה להעניק זכויות לעדות הנוצריות, בשל ההזנחה של כיפת הסלע והמקומות הקדושים באמצעות מניעת כספים מן הממשל המקומי ובשל העסקת תושבים מקומיים בשירות המלחמה.

הלאומיות הערבית-פלסטינית החלה להתגבש כענף נפרד של הלאומיות הערבית הכללית בתגובה לצינות, לרכישת האדמות בידי ארגונים ציוניים ולעליית יהודים בתחילת המאה העשרים. היא נעשתה ללאומיות נפרדת כאשר כבשו הבריטים את הארץ ועם החלת המנדט הבריטי על המקום. בתקופה זו התגבשה מנהיגות מקומית שגייסה את תושבי הארץ הערבים נגד הצינות ונגד מדיניותו של השלטון הבריטי.⁷⁸

77 ברוך קימרלינג ויואל מגדל (הערה 18 לעיל), עמ' 13.

78 George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, 78 Walid Khalidi, "A Palestinian Perspective on the Arab-Israeli Conflict", *Journal of Palestine Studies*, 14/4 (1985), pp. 35-48; Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement, 1949-1993*, Oxford: Clarendon Press, 1997; אמיל אל-ע'ורי, *פלסטין עבר סתן עאם*, בירות, 1972; יוסף לונץ, "שורשיה ומקורותיה של התנועה הלאומית הערבית בארץ ישראל ערב מלחמת

הנרטיב הערבי רואה את שורש הרע בתמיכתן של ארצות אירופה בציונות (על פי הנרטיב העממי נועדה התמיכה כדי "להיפטר מהיהודים" או כדי לכפר על הרדיפות שנרדפו) ובפירוק האימפריה העות'מאנית למדינות ערביות, תוך בגידה והפרת הבטחות מפורשות שניתנו לערבים כדי לזכות בתמיכתם נגד התורכים במלחמת העולם הראשונה. להלן נציין כמה אירועים מכוננים בתקופה האמורה.

המרד הערבי (אל־ת'ורה אל־ערבייה)

לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה ניצלו הבריטים את מאבק הסמכויות שניהל השריף חוסיין אבן עלי, בן המשפחה ההאשמית, שהיה שליט מחוז ח'י'לאז ושומר המקומות הקדושים במכה ובאל־מדינה, עם אנשי השלטון התורכי-עות'מאני המרכזי. הם ניהלו עמו משא ומתן ארוך ושכנעוהו לפתוח במרד ולהכריז על מלחמת קודש נגד התורכים העות'מאנים שחברו לגרמניה במלחמה. בחליפת מכתבים בין הנרי מקמהון, מושל מצרים מטעם האימפריה הבריטית, לבין השריף חוסיין, הידועה בשם "מכתבי חוסיין-מקמהון", ביקש השריף חוסיין מבריטניה לתמוך בהקמת ממלכה ערבית גדולה אחת הכוללת את כל השטח שהיה מיושב בערבים באותה תקופה (כולל פלסטין) למעט מצרים, שהייתה תחת השפעה בריטית, וזאת בתמורה לתמיכתו בהם. השאלה מה הבטיחו לו הבריטים שנויה במחלוקת בין החוקרים. הדעות חלוקות גם על תרומתו של המרד הערבי לניצחון במלחמה, ועם זאת ברור שהערבים סבורים כי הבריטים הפרו את הבטחתם לתמוך בערבים לאחר שנהנו מפירותיו של אותו מרד.⁷⁹

העולם הראשונה", בתוך: משה מעוז וב"ז קדר (עורכים), **התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה**, תל־אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1996, עמ' 27-51; יהושע פורת, "התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1918-1939, שם, עמ' 81-92; יוסף נבו, "התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית במלחמת העולם השנייה", שם, עמ' 93-113.

79 אמין סעיד, **אל־ת'ורה אל־ערבייה אל־כברא**, קהיר, 1934; Mary C. Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt and the Arab Nationalism", in: Rashid Khalidi et al. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991, pp. 204-221; Sharif Husain of Mecca, "Territorial Demands made in the British Government", in: Sylvia G. Haim (ed.), *Arab Nationalism: An Anthology*, Berkeley: University of California Press, 1976, pp. 89-93. ראו גם את ספרו של "לורנס איש ערב", הוא תומס אדוארד לורנס, שהשתתף במרד הערבי והיה איש הקשר בין בריטניה ובין הכוח הערבי הלוחם: תומס אדוארד לורנס, **שבעה עמודי חוכמה: חגיגת ניצחון**, תרגום: נינה פתאל ודויד ברקוב, תל־אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2006.

סייקס-פיקו

הסכם סייקס-פיקו הוא הסכם מדיני סודי בין צרפת ובין בריטניה שנחתם ב-16 במאי 1916, כאשר היה ברור שהאימפריה העות'מאנית עומדת ליפול, ובעיני הערבים הוא מסמל את בגידת הבריטים בהם. בהסכם נקבע כי צרפת תקבל את לבנון, את סוריה ואת צפון-מזרח תורכיה, ובריטניה תקבל את ירדן, את עיראק ואת המפרץ הפרסי. עוד נקבע כי השליטה בפלסטינה-ארץ-ישראל תתחלק בין שלושה גופים: בריטניה תשלוט בעבר הירדן המזרחי, בנגב ובמובלעת באזור חיפה; צרפת תשלוט בגליל העליון, ויתר אזורי הארץ יהיו בשלטון בין-לאומי. בעיני העולם הערבי היה ההסכם מעשה בגידה של האימפריאליזם המערבי, שלאחר מכן שיתף פעולה עם הציונות בהקמת בית לאומי ליהודים על חשבונם של הערבים. על כן הסכם זה נחשב בעיניהם לאירוע מכונן שליילי.

הצהרת בלפור וממשלת המנדט הבריטי

בעיני הערבים הצהרת בלפור היא הביטוי החריף ביותר לבגידת הבריטים בהם ולמדיניותם האימפריאליסטית והקולוניאליסטית. ב-2 בנובמבר 1917 חתם שר החוץ הבריטי, הלורד ארתור ג'יימס בלפור, על מכתב הכרזה באישור הקבינט הבריטי, האומר: "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי לעם היהודי בפלסטינה-ארץ-ישראל, ותשתדל במיטב מאמציה להקל על השגת מטרה זו, בתנאי ברור שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של עדות לא יהודיות בארץ ישראל או בזכויות ובמעמד המדיני של יהודים בכל ארץ אחרת". ההצהרה ניתנה בעקבות הצעה שהגיש לממשלת בריטניה ד"ר חיים ויצמן בשיתוף ההנהגה הציונית בבריטניה. היא נמסרה לידיו של הלורד ליונל וולטר רוטשילד, והוא התבקש להעבירה לידי ההסתדרות הציונית. מסמך המנדט של חבר הלאומים משנת 1922, שאשרר את החלטות ועידת סן רמו, כלל הצהרה זו ככתבה וכלשוונה, וכך היא קיבלה תוקף חוקי של מסמך בין-לאומי מחייב.

תושביה הערבים של הארץ מחו נגד ההצהרה, ומאחר שהנציב העליון הראשון של בריטניה בארץ היה היהודי הרברט סמואל, נתפסה מדיניותה של ממשלת המנדט כמדיניות המממשת את מטרות הציונות. בייחוד מחו הערבים על ההיתר ליהודים להגר לארץ.⁸⁰

80 אלברט חוראני, היסטוריה של העמים הערביים, תל-אביב: דביר, 1996, עמ' 318-322.

אירועי 1920

האירועים האלימים שהתרחשו באפריל 1920 מוכרים בציבור היהודי בשם "מאורעות תר"פ". היו אלה התקפות מצד ערבים על יישובים יהודיים בגליל ועל שכונות בירושלים. בשל אי־הבהירות שאפפה את מעמדו של אזור הגליל העליון ובשל הרצון לבצר יישות לאומית ערבית, התקיפו כוחות ערביים את מטולה, את איילת השחר, את דגניה ב' ואת מנחמיה. בעקבות האירועים ננטשה המושבה בני יהודה שממזרח לכנרת. מאורעות תל חי, ובכללם הקרב שבו נפלו יוסף טרומפלדור וששת חבריו, היו לחלק מהמורשת הציונית.

באפריל 1920, בזמן חגיגות נבי מוסא וחג הפסחא בירושלים, התסיסו אמין אל־חסייני ועארף אל־עארף את הקהל בנאומיהם. לאחר התפילות יצא קהל ערבי גדול לתקוף יהודים בירושלים, ובאירועים נהרגו שישה יהודים ונפצעו כמאתיים. רכוש רב נבזז ובתי כנסת נשרפו. המהומות שככו רק כעבור ארבעה ימים, ובעקבותיהן אסרו הבריטים את זאב ז'בוטינסקי ואת לוחמי ההגנה והאשימו אותם בגרימת המהומות בכך שנשתלו בקהל וניסו לגנוב את הדגלים של עולי הרגל.⁸¹

מרד (ת'ורת) 1929

מרד (ת'ורת) 1929 ידוע ביישוב היהודי בשם "מאורעות תרפ"ט" ובשם הערבי **ת'ורת אל־בוראק**, ובו אירעו תקריות אלימות בין ערבים ליהודים. המרד פרץ בעקבות ניסיונות חוזרים ונשנים של יהודים להרחיב את זכויותיהם בכותל המערבי, למשל הפיכת האתר למעין בית כנסת קבוע באמצעות הצבת מחיצה בין גברים ונשים. הערבים ראו במעשה זה של היהודים ניסיון להשתלט על אל־חרם א־שריף - הר הבית. הם טענו כי אל־בוראק (הכותל) הוא חלק מחומת אל־חרם א־שריף, אחד המקומות הקדושים לאסלאם, והחלו להתגרות ביהודים. בתגובה, עלו בתשעה באב כמה חברי בית"ר להר הבית ובידם דגל ישראל וקראו "הכותל - כותלנו, ובוז לממשלה". בעקבות זאת ערכו הערבים הפגנה ובה התלהטו הרוחות והפכו לסדרה של התקפות אלימות נגד יהודים בירושלים, בצפת, בחברון ובמקומות נוספים. בשבוע המאורעות נהרגו 133 יהודים ונפצעו 339. מקרב הערבים נהרגו 116 ונפצעו 232, מרביתם בידי כוחות הביטחון הבריטיים.

81 על האירועים בירושלים ראו: גדעון ביגר, "הקונסוליה האמריקנית בירושלים ומאורעות תר"פ-תרפ"א (1920-1921)", **קתדרה**, 49 (ספטמבר 1988), עמ' 133-143, 158-159.

בעקבות המאורעות מינתה ממשלת בריטניה ועדת חקירה בראשות וולטר שו והיא הגישה את המלצותיה במאסר 1930. בחודש אוגוסט באותה שנה הוגש דו"ח סימפסון, שקבע כי אין די קרקע לאיכרים הערבים וכי יש להפסיק בינתיים את עליית היהודים לארץ. באוקטובר 1930 הוצא הספר הלבן של פאספילד.⁸²

המרד הערבי הגדול, 1936-1939 (אל-ת'ורה אל-ערבייה אל-כוברא)

בשנת 1936 פרצו ערביי הארץ במרד מאורגן. המרד החל בשביתה כללית של הערבים שארכה שישה חודשים ונמשך שלוש שנים, עד 1939. ביישוב היהודי כונתה התמרדות זו בשם "מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט". המרד הערבי כלל תקיפות נגד חיילים ונגד מוסדות השלטון הבריטי ונציגיו וכן פעולות איבה אלימות של ערבים נגד יהודים. בשלוש שנות המרד נהרגו למעלה מ-5,000 ערבים, 400 יהודים ו-200 בריטים.⁸³

החלטת החלוקה - 29 בנובמבר 1947

ב-29 בנובמבר 1947 התקבלה באו"ם ההחלטה על הקמת שתי מדינות בארץ - מדינה יהודית ומדינה ערבית. עוד נקבע כי העיר ירושלים תהיה בשליטה בין-לאומית וכי שלטון בריטניה בארץ יסתיים. ההחלטה בדבר החלוקה הסתמכה על מסקנותיה של ועדת פיל. ערביי הארץ, מדינות ערב והמדינות המוסלמיות התנגדו לתכנית החלוקה מיד לאחר שפורסם דו"ח הוועדה. מוסא אל-עלמי, ראש מחלקת ההסברה של הליגה הערבית, טען שההחלטה היא "פתרון פרוציוני כמעט במאה אחוז [...]". ההצעה שתאפשר המשך של העלייה היהודית גם היא הצעה שהערבים לעולם לא יסכימו לה [...] הערבים יתנגדו בכל האמצעים העומדים לרשותם להמלצות הוועדה המיוחדת והניסיון לכפות את תכנית החלוקה יוביל למלחמה במזרח התיכון". הוועד הערבי העליון תיאר את דו"ח הוועדה המיוחדת "מגוחך,

82 על אירועים אלה ראו: אביבה חלמיש, **מבית לאומי למדינה בדרך**, כרך ב', רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ה 2004, יחידה 6, "בין משבר לגאווה"; אברהם סלע, "מאורעות הכותל (1929): נקודת מפנה ביחסים בין יהודים לערבים?", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1989, עמ' 261-277.

83 יהושע פורת, **ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1929-1939**, תל-אביב: עם עובד, 1978, עמ' 195-324. ראו גם: מחמד עזת דרוזה, **אל-חרכה אל-ערבייה אל-חדיתה**, צידון, 1950; אכרם זעיתר, **אל-קדיה אל-פלסטיניה**, קהיר, 1955.

לא מעשי ולא צודק", האשים את הוועדה בנטייה פרו־ציונית, והודיע כי הערבים יתנגדו בכוח לכל ניסיון לבצע את המלצות הוועדה.⁸⁴ עוד נטען כי ההמלצות אינן מתחשבות במציאות הדמוגרפית ובבעלות על הקרקעות בארץ (שרק 7% מהן היו בבעלות יהודית) אלא רק בצורכי ההגירה העתידית של היהודים.⁸⁵

טבח דיר יאסין וטענות על מעשי טבח נוספים

פרשת דיר יאסין (הידועה גם בשמות "טבח דיר יאסין" או "קרב דיר יאסין", בהתאם לדעות השונות על האירוע) הוא השם שניתן לכיבוש הכפר הערבי דיר יאסין ממערב לירושלים במהלך המערכה על ירושלים במלחמת העצמאות. הכפר נכבש בידי לוחמי האצ"ל והלח"י בקרב קשה ב-9 באפריל 1948. במהלך ההשתלטות על הכפר נהרגו - לפי הערכות שונות - בין 81 ל-110 מתושביו. גורמים ביישוב היהודי וביישוב הערבי טענו שנעשה במקום טבח. דיר יאסין (בשכונת גבעת שאול של היום) היה לסמל היות שהשמעות על אשר קרה בכפר הביאו לידי מנוסה גדולה של פלסטינים.⁸⁶

84 ראו אליהו אילת, **המאבק על המדינה: וושינגטון, 1945-1948**, תל־אביב: עם עובד והספריה הציונית, 1982; משה גבאי (עורך), **פלסטינים על פלסטין 1880-1948: תעודות ועדויות**, תל־אביב: מכללת סמינר הקיבוצים, 1982.

85 Fawzi Asadi, "Some Causes for the Rejection of the Partition Plan by the Palestinian Arabs", in: Ian S. Lustick (ed.), *Triumph and Catastrophe: Israeli Independence and the Refugee Problem*, New York: Garland, 1994.

86 על דיר יאסין ראו: בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, תל־אביב: עם עובד, 1991; בני מוריס, **1948**, תל־אביב: עם עובד, 2010, עמ' 147-149; אורי מילשטיין, **עלילת דם בדיר יאסין: הספר השחור**, תל־אביב: המדרשה הלאומית ע"ש רנה מור, 2007; דומיניק לאפייר ולארי קולינס, **ירושלים**, תרגום: אהרן אמיר, תל־אביב: שוקן, 1978, עמ' 224-232; עזרא יכון, **סיפורו של אלנקם**, ירושלים: עזריאל, 1979, עמ' 250-260; יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, אור־יהודה: דביר, 2004, עמ' 153-161; ירדנה גולני, **המיתוס של דיר־יאסין**, מספרי ספרית המרד, תל־אביב: הדר, תשל"ו.

בספר בעריכתם של מוחמד אמארה ומצטפא כבהא⁸⁷ נכתב כי במלחמת 1948 עשו הכוחות היהודיים 70 מעשי טבח בהם טנטורה,⁸⁸ צפצאף (ספסופה)⁸⁹ ועילבון.⁹⁰

נכבה

הנִכְבָּה, "האסון" (אסון טבע), הוא כינוי למפלת הערבים במלחמת 1948 - מלחמת העצמאות של ישראל - על תוצאותיה הקשות: במהלכה עזבו את הארץ, נסו או גורשו כ-700,000 מערביי הארץ ועברו לארצות ערב השונות או למקומות יישוב אחרים בישראל, בגדה המערבית וברצועת עזה, וכך נוצרה בעיית הפליטים הפלסטינים.

משלהי שנות התשעים מציינים הפלסטינים את יום הנכבה בעצרות ובתהלוכות. ברשות הפלסטינית ובמדינות אחרות מצוין יום זה ב-15 במאי, יום סיום המנדט

87 הווייה ואנתמאא' (הערה 11 לעיל).

88 ראו בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים** (הערה 86 לעיל); יואב גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**, תל-אביב: עם עובד, 2007, עמ' 293, 476-489, 496; האתר של פרופ' דן צנזור המרכז מסמכים הקשורים לפרשת טנטורה; Walid Khalidi, *Why did the Palestinian Leave? An Examination of the Zionist Version of the Exodus of 1948*, London: Arab Information Center, 1959.

89 ב-29 באוקטובר 1948 תקף צה"ל את הכפר במסגרת מבצע חירם. לאחר כניעת הכפר כפתו חיילים 50-70 פלאחים וירו בהם למוות. בעקבות הטבח ברחו התושבים ללבנון. על אדמות הכפר הוקם היישוב ספסופה (לימים כפר חושן). ראו: Meron Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land 1948-1998*, Berkely: University of California Press, 2000.

90 במלחמת העצמאות חנו בכפר כוחות צבא ההצלה של קאוקג'י ואנשי הכפר שיתפו אתם פעולה - הם חפרו תעלות קשר, סיפקו מזון לחיילים והשתתפו בשמירה על הכפר. במסגרת מבצע חירם לסילוק צבאו של קאוקג'י מהגליל כבשה חטיבת גולני את הכפר. על פי עדותו של משקיף האו"ם, צעירי הכפר השתתפו בלחימה לצד חייליו של קאוקג'י. לאחר כיבוש הכפר רצחו החיילים 14 מתושביו נקמה על כך שראשיהם של שני חיילים ישראלים שנהרגו בקרב עם אנשי קאוקג'י נכרתו ונישאו בתהלוכה ברחובות הכפר. נטען כי תושבי הכפר השתתפו בתהלוכה או הריעו לה. לעומת זאת, תושבי הכפר טענו שהם הביעו מורת רוח בשל התהלוכה והסתגרו בבתיהם בעת התרחשותה. על פי מכתב ששלחו זקני הכפר לשר המיעוטים בכור שלום שטרית, התושבים כוננו בכיכר המרכזית ובמהלך הכינוס נהרג אחד התושבים. לאחר מכן בחר מפקד הכוח 12 צעירים מבין תושבי הכפר והם נרצחו אחר כך על ידי החיילים. שאר התושבים גורשו לכיוון גבול לבנון, ואז נהרג תושב נוסף.

הבריטי והתאריך הגרגוריאני של היום שנועד להכרזת המדינה. חלק מהערבים בישראל מציינים את יום הנכבה ביום העצמאות של מדינת ישראל.

את המונח "נכבה" טבע לראשונה קונסטנטין זוריק, פרופסור סורי למזרחנות באוניברסיטה האמריקנית בביירות, בספרו "מענא א(ל)-נכבה" (משמעות האסון) שיצא לאור בשנת 1948 ובו הוא מותח ביקורת על כישלון של מדינות ערב במלחמה.⁹¹ האינטלקטואל הפלסטיני עארף אל-עארף הפך מונח זה למונח המזוהה עם פליטות פלסטיניות ובספרו הוא מסביר את משמעות המושג: "בתקופה זו פקד אותנו, הערבים בכלל והפלסטינים בפרט, אסון שכמוהו לא פקד אותנו דורות רבים. מולדתנו נגזלה, גורשנו מאדמותינו ואיבדנו רבים מבינו, ומעל כל אלה - כבודנו נפגע עמוקות".⁹² במסמך שפרסמה הלשכה הפלסטינית המרכזית לסטטיסטיקה בשנת 2011 נידונו פירושה של המילה בשפה הערבית ומשמעותה בהקשר הפלסטיני: "בלשון הספרותית נהוג להתייחס למילה 'נכבה' כאל אסון טבע כמו רעידת אדמה עזה, התפרצות קטלנית של הר געש או סופות חזקות. לעומת זאת, הנכבה של פלסטין היא תהליך של טיהור אתני המלווה בחורבן ובעיקרה חמושה ושיטתית של עם מארצו, כדי שאת מקומו תתפוס אומה אחרת [...] הנכבה הפלסטינית התרחשה כחלק מתכנית צבאית דקדקנית מעשה ידי אדם, שהשתתפו בה מדינות גדולות וחוללה את הטרגדיה הגדולה שפקדה את העם הפלסטיני". אילן פפה גורס כי החלו להשתמש במונח כניסיון לאזן את "העומס המוסרי" של השואה, ואכן לעתים נעשה שימוש במוטיבים שונים המדמים את הנכבה לשואה.

בין הפעולות המנציחות את זיכרון הנכבה ניתן למנות את שימור המונח עצמו, את התביעות של הפליטים "הפנימיים" לחזור לכפריהם המקוריים ואת תביעת השיבה של הפליטים הפלסטינים. לעתים שמירת המפתחות של הבתים שנגנטשו היא סמל לנכבה. גם קריקטורה שצייר המאייר נאג'י אל-עלי מהיישוב סג'רה ובה ילד פלסטיני פליט הפכה לאחד מסמלי הנכבה.⁹³

91 קונסטנטין זוריק, **מענא אי-נכבה**, ביירות: דאר אל-עלם, 1948.

92 עארף אל-עארף, **אי-נכבה: נכבת בית אל-מקדס ואי-פרדוס אל-מפקוד**, צידון, 1947-1955.

93 ראו: Abdil-Latif Tibawi, "Visions of the Return: The Palestinian Refugees in Arabic Poetry and Art", *The Middle East Journal*, 17/5 (Autumn 1963), pp. 507-526; Salman Abu Sitta, *The Palestinian Nakba of 1948*, London: Palestine Return Center, 2000.

ברשות הפלסטינית צוין לראשונה יום הנכבה באופן רשמי בשנת 1998, בעת חגיגות 50 שנה למדינת ישראל. האירועים כללו עצרות, תהלוכות, תערוכות וסמינרים וכן פורסמו מאמרים רבים בעיתונות הערבית והפלסטינית אשר דנו במשמעותה של הנכבה ובמקומה בזהות הפלסטינית.

מאז סוף שנות התשעים נערכים בכל שנה ביום העצמאות טקסים ו"תהלוכות שיבה" לאתרים שבהם שכנו הכפרים שחרבו במלחמת העצמאות של ישראל. בטקסים משתתפים אלפים מהערבים הפלסטינים בישראל לצד פעילי שמאל יהודים, והם מאורגנים מטעם "הוועדה הארצית להגנה על זכויות העקורים" תחת הכותרת: "יום העצמאות שלהם הוא יום הנכבה שלנו".⁹⁴ בשנת 2001 הכריזה ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל על מסורת חדשה של עמידה לדקת דומייה ביום הנכבה.⁹⁵

בעקבות חדירתו של מושג הנכבה לשיח הציבורי החלו להישמע קולות שונים בחברה הישראלית ונשאלה השאלה כיצד נכון להתייחס אליו ולמשמעויותיו במדינת ישראל. ביולי 2007 אישר משרד החינוך לבתי ספר ערביים להשתמש במושג (עד אז אסור היה לעשות זאת, אם כי בפועל האיסור לא נאכף). כמו כן אושר להם להשתמש בספר לימוד המכיל את המילה "נכבה" והכולל גם את תקציר הגרסה הפלסטינית להקמת מדינת ישראל - לצד הגרסה הרשמית הישראלית ונוסף על ההדגשה כי הערבים הם שסירבו להחלטת החלוקה של האו"ם. ביולי 2009 החליט משרד החינוך לשוב ולאסור את אזכור הנכבה בספרי הלימוד במגזר הערבי; שר החינוך, גדעון סער, נימק את ההחלטה באמרו ש"אין כל סיבה שבתכנית לימודים רשמית של מדינת ישראל תוצג הקמת המדינה כשואה או כאסון".⁹⁶ מנגד היו שהביעו ביקורת על הנכבה כפי שהפלסטינים מציגים אותה כיום. פרופ' שלמה אבינרי טען כי לדעתו היהודים מתקשים להתייחס בכבוד לאבל של הפלסטינים בשל האופן שבו מוצגת הנכבה בנרטיב הפלסטיני. לדבריו

94 אורי ניר וג'ולאל בנא, "בעצרת המרכזית של ה'נכבה' הוזכרו שמות הכפרים ההרוסים", **הארץ**, 3 במאי 2001.

95 אורי ניר, "ועדת המעקב קוראת לערבים לציין את יום ה'נכבה' בדקת דומייה", **הארץ**, 11 במאי 2001.

96 אלי פודה וחנה שמש, "לא בבית ספרם", **הארץ**, 28 ביולי 2009; ג'קי ח'ורי, "השר סער: לא נכפה את ההמון על הערבים", **הארץ**, 2 בספטמבר 2009.

הפלסטינים מתעלמים מאחריותם לתוצאות המלחמה. התעלמות זו מתבטאת בין השאר בבחירת המילה "נכבה" המנסה להציג את האירועים כאסון טבע ללא אחראים ולא כתוצאה של מפלה צבאית ומדינית שנבעה מהחלטות שקיבלו מנהיגיהם של הערבים. אבינורי ביקר את ההשוואה שנעשית לעתים בין השואה לבין הנכבה, המבטאת לטעמו "אטימות מוסרית" ואינה נכונה מבחינה עובדתית. היו שמתחו ביקורת חריפה אף יותר מזו וטענו כי מדובר בשכתוב ההיסטוריה ובניסיון לשלול את הלגיטימיות של מדינת ישראל באמצעות הצגתה כפושעת, בה בעת שהערבים הם שסירבו לקבל את החלטת החלוקה, תקפו את היהודים וקיבלו החלטות שגויות במהלך המלחמה, ובכך היו אחראים בעצמם לאסונם.

במארס 2011 אישרה הכנסת את חוק יסודות התקציב (תיקון מס' 40), התשע"א-2011, ולפיו יוכל שר האוצר להפחית מתקציבו של גוף מתוקצב או של גוף נתמך סכומים של עד פי שלושה מההוצאה שהוציא אם ההוצאה מיועדת לאחת ממטרות אלה: שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית; הסתה לגזענות, לאלימות או לטרור; תמיכה במאבק מזוין או במעשה טרור של מדינת אויב או של ארגון טרור נגד מדינת ישראל; ציון יום העצמאות או יום הקמת המדינה כיום אבל; מעשה של השחתה או ביזוי פיזי הפוגע בכבוד דגל המדינה או בכבוד סמל המדינה.

אנשים אחדים, שחשו שהם עלולים להיפגע מהחוק, הגישו עתירה לבג"ץ בשיתוף עדאלה והאגודה לזכויות האזרח בדרישה לבטל שתי פסקאות בחוק שבהן עילות להפחתת תקציב: (1) שלילת קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית; (2) ציון יום העצמאות או יום הקמת המדינה כיום אבל.⁹⁷

ביולי 2011 הגיש חבר הכנסת אחמד טיבי הצעת חוק לתיקון חוק הנכבה, ולפיה יופחת התקציב בשל הכחשת הנכבה במקום להפחיתו בשל ציון הנכבה. משהחליטה נשיאות הכנסת בצעד נדיר לפסול את הצעת החוק להגשה בטענה

⁹⁷ בתגובה קבע היועץ המשפטי של הכנסת עו"ד אייל ינון, כי אין מקום לפסול את חוק הנכבה בידי בית המשפט: יהונתן לוי, "הכנסת לבג"ץ: חוק הנכבה - חוקי", הארץ, 2 באוקטובר 2011.

שהיא "שוללת את קיומה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי", עתר טיבי לבג"ץ נגד החלטתה.⁹⁸

המורשת הלאומית הפלסטינית כוללת גם אירועים רבים אחרים ובהם: פעולות הפידיאיון מאמצע שנות החמישים עד פעולות החבלה של הפתח; הקמת אש"ף באמצע שנות השישים; מלחמת ששת הימים (הקרויה **נכסה** - תבוסה); קרב כראמה בשנת 1968; ספטמבר השחור בשנת 1970; מלחמת לבנון הראשונה ביוני 1982; טבח צברא ושאתילא בספטמבר אותה שנה.

◀ אירועים ייחודיים בחיי הערבים בישראל

טבח כפר קאסם

טבח כפר קאסם נעשה בידי יחידה של משמר הגבול ב-29 באוקטובר 1956. ערב מבצע סיני, ירה למוות כוח של חיילי מג"ב ב-49 תושבים ערבים מכפר קאסם שחזרו מעבודתם בשדות בלא שידעו על הקדמת מועד העוצר שהוטל

⁹⁸ על הנכבה ראו: **סדק: כתב עת לנכבה שכאן**, תל-אביב: עמותת זוכרות וקבוצת פרהסיה ופרדס הוצאה לאור; יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינת ערב, 1948**, אורי-הודה: דביר, 2004; דוד גרוסמן, **הכפר הערבי ובנותיו**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994; חנן חבר (עורך), **אל תגידו בגת: הנכבה הפלסטינית בשירה העברית, 1948-1958**, תל-אביב: עמותת זוכרות ופרדס הוצאה לאור, 2010; בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949**, תרגום: ארנון מן, מהדורה מורחבת ומתוקנת של המקור האנגלי שהופיע ב-1987, תל-אביב עם עובד, 1991; בני מוריס, **תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ ישראל: 1936-1956**, תל-אביב: עם עובד, 2000; בני מוריס, **1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה**, תל-אביב: עם עובד, 2010; נגה קדמן, **בצדי הדרך ובשולי התודעה**, ירושלים: ספרי נובמבר, 2008; אילה חביב-ברק, "יום הזיכרון ויום הנכבה בבית ספר דולשוני בישראל: מפגש בין זהויות בקונפליקט", **מגמות**, מ"ז 3-4 (תשע"א), עמ' 452-483; פאטמה קאסם, "שפה, היסטוריה ונשים: נשים פלסטיניות בישראל מתארות את אירועי הנכבה", **תיאוריה וביקורת**, 29 (2006), עמ' 59-80; מתי שטינברג, "זור הולך וזור בא': דור 'הנכבה' ודור 'המאבק המזוין'", בתוך: **מלחמות, מהפכות וזהות דורית**, תל-אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, 2001, עמ' 118-128; גיא בכור, ערך "אל-נכבה", **לקסיקון אש"ף**, תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1991; אסתר ובמן, "הנכבה: מיתוס מכונן בהות הלאומית הפלסטינית", בתוך: תמר יגנס (עורכת), **מאניפיאדה למלחמה**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2003; Ilan Pepee, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, London and New York: Oneworld, 2006; Walid Khalidi (ed.), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington DC: Institute for Palestine Studies, 1992.

על כפרם. בנובמבר 1957 נערכה בכפר קאסם סולחה בה נכחו כ-800 אורחים ובהם בכירים מהשלטון בישראל.⁹⁹ בכפר הוקמה אנדרטה לזכר הנטבחים ובכל 29 באוקטובר נערכת בה אזכרה שנתית לזכר האירוע והקרבות.¹⁰⁰

יום האדמה

ערביי ישראל מציינים את "יום האדמה" (**יום אל־ארד**) ב-30 במארס כמחאה כנגד קיפוחם, בייחוד בתחום הקרקעות. יום האדמה הראשון נערך ב-30 במארס 1976 במחאה על החלטת הממשלה להפקיע 20,000 דונם באזור סחי'ן לשם "ייהוד הגליל".¹⁰¹ מנהיגי רק"ח וראשי המועצות מטעמה קראו לשביתה כללית ולהפגנות מחאה באותו יום (ראו הרחבה בפרק 3, וכן על אודות הקביעה כי כ-180,000 דונם ישוילו לשטח השיפוט של המועצה האזורית משגב בשנת 1980, לאחר יום האדמה). ביום האדמה נהרגו שישה אזרחים ערבים ונפצעו עשרות רבות. מאות אזרחים ערבים נעצרו והאירוע הותיר חותם טראומטי קשה בכלל האוכלוסייה הערבית בישראל.

קונגרס ההמונים הערבים (מוא'תמר אל־ג'מאהיר אל־ערבייה), 1980

הזעזוע שאחז בערביי ישראל בעקבות ניסיונות ההתנקשות של אנשי המחתרת היהודית בראשי ערים פלסטינים בגדה המערבית בתחילת יוני 1980 הניע את העיתון "אל־אתחאד" לפרסם הצהרה בחתימת 180 אישים ערבים שכותרתה "אמנת השישה ביוני" לציון 13 שנים למלחמת ששת הימים. החותמים על המסמך הביעו את מחאתם נגד המשך כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה, קשרו את הכיבוש למצבם של האזרחים הערבים בישראל ואף הגדירו את מדיניותה של ישראל כלפי הפלסטינים בשטחים כ"מטורפת". החותמים כתבו כי המשך הכיבוש משפיע ישירות על מעמדם של הערבים בישראל וקראו לישראל לפעול להקמת מדינה פלסטינית עצמאית בגדה המערבית וברצועת עזה בראשותו של אש"פ.

⁹⁹ רוביק רוזנטל (עורך), **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000; יגאל יעלם, **ממלאי הפקודות**, פרק שלישי: "פקודה בלתי חוקית בעליל", ירושלים: כתר, 1990.

¹⁰⁰ באתר הישראלי מזהה הטבח עם המושג "פקודה לא־חוקית בעליל שמתנסס עליה דגל שחור" והוא נלמד בצבא ובבתי הספר בארץ. הפרשה הסעירה את הציבור בארץ גם משום שהושתקה וגם בשל גזר הדין במשפט שהשית עונש קל על האחראים להרג. בשנת 1997 השתתף בטקס הזיכרון לטבח כפר קאסם נשיא המדינה דאז, משה קצב.

¹⁰¹ נביה בשיר, **יום אל־ארד: מא בין אל־קומי ואל־מדני**, חיפה: מדא אל־כרמל, 2006.

מפלגת חד"ש הפיצה את האמנה לציבור הערבי באמצעות העיתון "אל-אתחאד" וקראה לו לחתום עליה כעל עצומה. עד מהרה חתמו רבים על האמנה, ובעקבות ההיענות הנרחבת יזם ד"ר אמיל תומא, ממנהיגי חד"ש, כינוס המוני ששמו "קונגרס ההמונים הערבים". הכינוס נועד להקים גוף ייצוגי של הערבים בישראל שיכלול 500 צירים, ציר לכל אלף תושבים ערבים בישראל דאז. הממסד הישראלי הודאג מהקמת גוף זה, ולאחר הכינוס המכין של הקונגרס בעיר שפרעם לקראת הכינוס הגדול בנצרת הוציא שר הביטחון צו שאסר על כינוס הוועידה והכריז על הוצאתה אל מחוץ לחוק.¹⁰² פעולה זו הניעה את מנהיגי הערבים להקים גוף הנהגה ארצי בשנת 1982, ושמו "ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל" (ראו בהרחבה פרק 8: הפוליטיקה הערבית בישראל).

הטבח במחנות הפליטים צברא ושאתילא בלבנון, 1982

בספטמבר 1982 ערכו אנשי הפלנגות הנוצריות טבח במאות מתושבי מחנות הפליטים בלבנון - צברא, שאתילא, בורג' אל-בראג'נה ושכונת אל-פכהאני שבמערב ביירות. כוחות הפלנגות נכנסו למחנה עם השתלטות צה"ל על מערב ביירות. אף שהטבח נעשה בידי אנשי הפלנגות הנוצריות, נתפסה ישראל כמעורבת בו משום שצה"ל שלט באזור והפלנגות נכנסו למחנות באישורו. בעקבות הטבח קמה סערה ציבורית בישראל. בפרט בלטה "הפגנת הארבע מאות אלף" בכיכר מלכי ישראל שנערכה ב-25 בספטמבר 1982 בארגונה של תנועת "שלום עכשיו" והשתתפו בה אלפי אזרחים ערבים. האירוע השפיע מאוד על הערבים בישראל הן בשל התנגדותם למדיניות החוץ של ישראל ולמלחמה יזומה נגד מדינה ערבית והן משום שרבים מהם מתגוררים בצפון הארץ וקרובי משפחתם חיים כפליטים בלבנון. בעקבות הסערה הציבורית הוקמה ועדת חקירה ממלכתית - ועדת כהן. הוועדה חקרה את הנושא וקבעה שלא נמצאו הוכחות למעורבות ישירה של צה"ל בטבח, אך בשלב מסוים ידעו קציני צה"ל על התרחשותו ולא פעלו בנחרצות להפסקתו. בין השאר המליצה הוועדה ששר הביטחון אריאל שרון יסיים את כהונתו ושתיק הביטחון לא יופקד עוד בידיו. האירוע הותיר חותם טראומטי בערבים בישראל והם הקימו מצבת זיכרון בתחומי אל-חרם אישריף.

102 אלי רכס, המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד, 1993, עמ' 165-167.

האינתיפאדה הראשונה

האינתיפאדה הראשונה הייתה התקוממות עממית של הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה נגד השלטון הישראלי. היא פרצה ב-9 בדצמבר 1987 עקב מבוי סתום בתהליך המדיני בין ישראל לבין אש"פ, לאחר שהתברר שהוכשלו גם ניסיונות ההתערבות של המלך חוסיין בשיחותיו החשאיות עם ערפאת וגם "הסכם לונדון" בין שר החוץ של ישראל שמעון פרס לבין המלך חוסיין. האינתיפאדה הראשונה נקראה לעתים "מלחמת האבנים" משום שבתחילתה השתמשו הפלסטינים באבנים ובכלי נשק מאולתרים אחרים. רוב הערבים בישראל הזדהו רגשית עם ההתקוממות העממית בשטחים אולם הנהגתם החליטה לא להשתתף בה באופן פעיל. ב-17 בדצמבר 1987 התכנסה ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל ולראשונה השתתפה בכינוס גם הנהגת התנועה האסלאמית. הוועדה החליטה על שביתה כללית של ערביי ישראל ב-21 בדצמבר ושמה "יום השלום". השביתה הייתה כמעט מלאה ולוותה בפרצי אלימות במקומות אחדים - יידי אבנים, השלכת בקבוקי תבערה, חסימות כבישים וכדומה. בשנתיים הראשונות של אינתיפאדה זו נרשמו במגזר הערבי פעולות ספונטניות רבות של אלימות וחבלה, בלא ארגון מרכזי.¹⁰³

אירועי אוקטובר 2000

באוקטובר 2000 פרץ גל של עימותים אלימים בין אזרחים ערבים לבין כוחות הביטחון. בפעולות האלימות נגד הערבים השתתפו גם אזרחים יהודים במקומות שונים. האירועים החלו בסמיכות לפרוץ אינתיפאדת אל-אקצא, בעקבות עלייתו של חבר הכנסת דאז אריאל שרון לביקור במתחם הר הבית (אל-חרם א-שריף) ב-28 בספטמבר 2000. למחרת (29 בספטמבר), בעת תפילת יום השישי, התחולל עימות באזור מסגד אל-אקצא בין פלסטינים לבין כוחות הביטחון, ובמהלך פיזור ההפגנות בידי כוחות הביטחון נהרגו שבעה פלסטינים. ב-30 בספטמבר אירעו בגדה המערבית וברצועת עזה התנגשויות בין תושבים פלסטינים לבין כוחות הביטחון וגם בהן נהרגו ונפצעו רבים. האירועים פרצו על רקע תהליכי עומק הקשורים למדיניות הפנים והחוץ של ממשלות ישראל (שתוארו בהרחבה בפרק

¹⁰³ לסקירה ראו: Yitzhak Reiter, National Minority, Regional Majority: Palestinian Arabs: *versus Jews in Israel*, New York: Syracuse University Press, 2009, pp. 127-149, רכס, "ערביי ישראל והאינתיפאדה", בתוך: גד גילבר ואשר ססר (עורכים), **בעין הסכסוך: האינתיפאדה**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 1992, עמ' 99-127.

2) ובשל התנהגות כוחות המשטרה בעת פיזור ההפגנות, שליבתה את המשך ההפגנות והחריפה אותן. באירועים אלה נהרגו 13 ערבים, תריסר אזרחי ישראל ופולסטיני אחד שאינו אזרח ישראלי; יהודי ישראלי אחד נהרג מיידיו אבנים. משטרת ישראל ומשמר הגבול הגיבו בירי של קליעי גומי לעבר המפגינים ובמקרים מסוימים גם בירי אש חיה. האירועים שככו כעבור שבוע. בערים ובכפרים ערביים רבים התחוללו התנגשויות אלימות בין כוחות המשטרה והאזרחים והערבים ובין ערבים ויהודים. בעקבות האירועים הוקמה ועדת חקירה ששמה "ועדת אור" (ראו הרחבה בפרק 2).

2. אישים פוליטיים ערבים אזרחי ישראל

להלן אישים פוליטיים ערבים אזרחי ישראל בסדר כרונולוגי של תקופת פעילותם:

ג'ורג' חכים

הארכיבישוף ג'ורג' חכים (מאקסימוס החמישי, 1908-2001) היה מנהיג הכנסייה היוונית-קתולית במזרח התיכון בין השנים 1967-2000 ומן המנהיגים הבולטים של ערביי ישראל בשנות החמישים והשישים. הארכיבישוף חכים חבר לתנועה הלאומית הערבית וב-1946 העיד נגד התנועה הציונית בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ ישראל. הוא טען לאחדות אינטרסים של הערבים הנוצרים והמוסלמים ושלה לוותיקן מסרים נגד הציונות. במאסר 1948, כשהתחולל הקרב על חיפה, ברח חכים מישראל ללבנון עם רבים מבני עדתו. שלטונות ישראל פנו אליו וביקשו ממנו לחזור ולהנהיג את עדתו בארץ. באמצע פברואר 1949 חזר חכים לישראל במטוס של האו"ם. ההנחה הרווחת היא שהוא הוחזר כדי לשמש משקל נגד להשפעת הקומוניסטים בקרב הערבים הנוצרים. בקיץ 1949 הגיע חכים להסכם עם ישראל ולפיו הורשו לחזור כמה אלפים מבני עדתו, בהם תושבי הכפר עילבון, תמורת תמיכתו בשיתוף פעולה עם ישראל.

הארכיבישוף תקף את הממשל הצבאי שהושת על ערביי ישראל, את הפקעת הקרקעות ואת קיפוח הציבור הערבי. הוא תבע לפתור את בעיית הפליטים הפלסטינים ודרש לשמור על זכויות ה"נפקדים", בעלי קרקע שברחו מישראל עם קום המדינה. את כל זאת ביטא חכים במאמרים בעיתונות תוך הטפה לשוויון, בלא להתעמת עם השלטונות. יתר על כן, שנים רבות עמד חכים בראש השדולה להחזרת עקורי איקירת ובריעם.

במסגרת מאמציו להשפיע על הציבור כרת הארכיבישוף חכים ברית עם מפא"י ובמסגרתה שוריין לבן עדתו מקום במפלגות הלויין של מפא"י בקרב הציבור הערבי בלא קשר לכוחה האלקטורלי של העדה. בתמורה העניק הארכיבישוף את ברכתו לתמיכה ברשימותיה של מפא"י בבחירות. בדרכו הצליח חכים להחזיר לכנסייתו את הנכסים שהחרימה מדינת ישראל, קיבל אישורים מסודרים ורשמיים להקמת מבני ציבור ושימש נתיב להעברת מסרים ובקשות מן הציבור הערבי בגליל לממשלה ולהפך. יריביו כינוהו "הבישוף של מפא"י" ו"סוכן כפול". מיד לאחר מלחמת ששת הימים התמנה חכים לפטריארך מאקסימוס החמישי של אנטיוכיה והמזרח התיכון ועבר לדמשק.¹⁰⁴

אמיל תומא

ד"ר אמיל תומא (1919-1985) היה היסטוריון ופעיל במפלגה הקומוניסטית הישראלית. הוא נולד בחיפה למשפחה ערבית נוצרית אמידה, למד בבית ספר יסודי בחיפה והמשיך ללמוד בבית הספר התיכון הירושלמי היוקרתי "אל-מוטראן". שם היה תומא תלמידו של ראף ח'ורי, סופר קומוניסטי לבנוני, והוא שהשפיע על תפיסתו הקומוניסטית. בשנת 1937 נסע תומא ללמוד משפטים באוניברסיטת קיימברידג' ובאותה תקופה היה פעיל במפלגה הקומוניסטית בבריטניה. הוא שב לחיפה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, הצטרף למפלגה הקומוניסטית של פלסטינה (פק"פ) והתמנה לעורך הראשון של עיתונה בשפה הערבית, "אל-אתחאד". יחד עם פואד נאצר, אמיל חביבי ותופיק טובי החל תומא לארגן את האיגודים המקצועיים של העובדים הפלסטינים ובשנת 1943 היה ממייסדי הליגה לשחרור לאומי. בשנות השישים כתב תומא במוסקבה דוקטורט בהיסטוריה על הלאומיות הערבית. בשנת 1971 נמנה עם יוזמי הקמת "התאחדות האקדמאים הערבים בישראל" ובשנת 1975 כיהן כמזכיר "הוועד להגנה על האדמות הערביות" יחד עם צליבא ח'מיס.

במשך שנים רבות היה תומא חבר בלשכה הפוליטית של מק"י וחבר המזכירות הארצית של חד"ש. הוא כתב עשרות ספרים, מסות ומאמרים. ספרו היחיד שתורגם

104 אורי שטנדל, **ערביי ישראל בין הפטיש לסדן**, בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השני: תשי"ח-תשכ"ח**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2000, עמ' 193-218; דפנה צמחוני, "המערך הפוליטי של הערבים בישראל", **המזרח החדש**, ל"ב (1989), עמ' 143-147. כמו כן ראו: Archbishop G. E. Hakim, "The Greek Catholic Community", *New Outlook*, 3/43, pp. 78-81.

לעברית הוא "התנועה הלאומית הפלסטינית והעולם הערבי" (הוצאת מפרש, 1990). ביתו בסמטת הנביאים בחיפה שנבנה ב-1912 היה מיועד להריסה כדי לסלול כביש, אך לבסוף הוכרז כמבנה לשימור. שנה לאחר מותו ייסדה מק"י בחיפה את המכון ע"ש אמיל תומא לעיונים פלסטיניים וישראליים.¹⁰⁵

תופיק טובי

תופיק טובי (1922-2011), יליד חיפה, היה פוליטיקאי קומוניסטי. טובי התחנך בפנימיית בית הספר של המיסיון הבריטי בירושלים ובשנים 1943-1948 עבד במחלקת העבודות הציבוריות של ממשלת המנדט הבריטי. בשנת 1940 הצטרף למפלגה הקומוניסטית של פלסטינה (פק"פ) ולאחר פיצול המפלגה ב-1943 היה אחד ממייסדי הליגה לשחרור לאומי, שהתנגדה תחילה לתכנית החלוקה אולם לאחר מכן תמכה בה עקב השינוי החיובי שחל בעמדתה של ברית המועצות. ב-1948 איחדו חברי הליגה הערבים וחברי הפק"פ היהודים כוחות והקימו את המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). טובי היה חבר הוועד המרכזי של המפלגה, חבר לשכה ומזכירות, וערך את ביטאונה בשפה הערבית "אל-אתחאד". בנוסף, היה חבר נשיאות הוועד הארצי למען השלום משנות החמישים וחבר נשיאות מועצת השלום העולמית.

בשנת 1949 נבחר טובי לכנסת מטעם מק"י. הוא היה ממקימי רק"ח וחד"ש ובשנת 1989 נתמנה למזכ"ל המפלגה, תפקיד שכיהן בו עד 1993. ב-4 ביולי 1990 פרש מהכנסת לאחר למעלה מ-41 שנות כהונה רצופות.¹⁰⁶

עמדתו של טובי כלפי מדינת ישראל הייתה מורכבת. הוא הגדיר את עצמו כפטריוט ישראלי והדגיש שאינו רואה ניגוד בין זהותו הערבית לישראליותו. בנאומו הראשון בכנסת בשנת 1949 שיבח את עמידת ישראל במלחמת העצמאות מול מה שכונה "מזימות והתערבות אימפריאליסטית", ראה בה מלחמת שחרור לאומי, וסבר כי הקמתה של מדינת ישראל היא "ניצחון לכל כוחות החופש והדמוקרטיה במזרח התיכון". את אשמת הנכבה הטיל על "השליטים הערבים הראקציוניים" שהתנגדו

¹⁰⁵ על חיבוריו של תומא ראו: אסקנדר עמל, **דראסאת פי מאלפאת אל-דקתור אמיל תומא**, חיפה, 1989; אמיל תומא, **אל-אעמאל אל-כאמלה**, חיפה: מכון אמיל תומא למחקרים חברתיים ופוליטיים, 1995.

לתכנית החלוקה. לצד זאת הוא גם קבל על הפליית הערבים שבאה לידי ביטוי באיגוסם לשירות בצה"ל.¹⁰⁷

אף על פי כן, כשנה לאחר "הנאום הסודי" שבו הוקיע ניקיטה חרושצ'וב את פשעיו של סטלין, העלה טובי הצעה בכינוס סודי של הוועד המרכזי של מק"י לפנות לסובייטים בבקשה שיבחנו מחדש את תמיכתם בהקמת מדינת ישראל ויראו בה טעות של המדיניות הסטליניסטית. רוב חברי המפלגה דחו את ההצעה, ולאחר מכן הם התפלגו מן המפלגה והתקרבו לתנועה הציונית.¹⁰⁸

בולוס פרח

בולוס פֶרַח (1910-1991), יליד נצרת, היה איש ציבור נוצרי והיסטוריון פלסטיני. הוא הצטרף למפלגה הקומוניסטית של פלסטינה (פק"פ), התקדם בשורותיה, ובשנת 1934 נשלח מטעמה ללימודים אקדמיים באוניברסיטה הקומוניסטית של פועלי המזרח במוסקבה. במוסקבה למד פרח את יסודות המרקסיזם וכעבור שנתיים הפך בעצמו למורה באותה אוניברסיטה. באוטוביוגרפיה שלו, "מהשלטון העות'מאני למדינה העברית: סיפור חייו של קומוניסט ופטריוט פלסטיני, 1910-1991", הוא מציין כי התקופה במוסקבה הייתה המאושרת בחייו. בשנת 1937 חזר פרח לחיפה ובשנת 1940 גורש מהמפלגה עקב תמיכתו בלאומיות הערבית. בשנת 1942 הקים את הפדרציה של האיגודים המקצועיים הערביים שנקראה "קונגרס הפועלים הערבים", וכעבור שנה היו בארגון בין 1,000 ל-1,500 חברים, בהם פועלים בבתי הזיקוק, עובדים בצבא הבריטי ופועלי נמל. בשנת 1943 ייסד יחד עם אמיל חביבי, תופיק טובי ואמיל תומא את הליגה לשחרור לאומי, שדגלה במדינה פלסטינית עצמאית ודמוקרטית. שלא כשאר חבריו בפק"פ ובליגה לשחרור לאומי, התמיד פרח בהתנגדותו הנחרצת לתכנית החלוקה וראה בה את ניצחונה הגדול ביותר של התנועה הציונית ואת ניצחונם של "הקומוניסטים הציונים", כלשונו.¹⁰⁹

107 ראו: **דברי הכנסת**, 16 בינואר 1950.

108 תופיק טובי, **בדרכו**, חיפה: ראייה, 2012.

109 ראו האוטוביוגרפיה של פרח בתרגום לעברית: **מהשלטון העות'מני למדינה העברית: סיפור חייו של קומוניסט ופטריוט פלסטיני: 1910-1991**, תרגום: אודי אדיב ויוסף מנצור, חיפה, 2009.

ע'סאן כנפאני

ע'סאן כנפאני (1936-1972), יליד עכו, היה סופר ומחזאי. בילדותו התחנך בבית ספר קתולי בעכו ובשנת 1948, בעקבות מלחמת העצמאות, גורש עם משפחתו ללבנון ולאחר מכן לסוריה. הוא למד בדמשק ועבד בכווית, ובשנת 1961 חזר לביירות והתמנה לדובר החזית העממית לשחרור פלסטין. בין שאר תפקידיו בארגון ייסד כנפאני בשנת 1969 את השבועון "אל-הדף" (המטרה) והיה עורכו. בהשפעת ידידו, מנהיג החזית העממית לשחרור פלסטין ג'ורג' חבש, שינה כנפאני את השקפת עולמו: הוא זנח את הפאן-ערביות והחל לדגול במרקסיזם מהפכני. ב-8 ביולי 1972 התפוצצה מכוניתו של כנפאני ליד ביתו שבביירות. במאמר בעיתון "ידיעות אחרונות" בשנת 2005 הסביר איתן הבר שהריגתו של כנפאני נעשתה במסגרת מדיניות התגובה של ישראל למעשי טרו.¹¹⁰

כנפאני הוסיף להיות דמות אינטלקטואלית שנויה במחלוקת שנים רבות לאחר מותו. בשנת 1977 ביקשה קבוצת תאטרון מקומית בנצרת להעלות מחזה על פי ספרו "אדם בשמש", אולם ההצגה נפסלה ובעקבות זאת פרצו הפגנות בנצרת ובכפרים הסמוכים.

הנושאים העיקריים שעליהם כתב כנפאני הם חוויית העקירה של הפליטים הפלסטינים, זרותם, גלותם ומאבקם להגדרה עצמית. כתיבתו רוויית השפעות מן המצב הפלסטיני ומפעילותו הפוליטית. ספרו האחרון של כנפאני "חוזר לחיפה" (1969) עוסק במפגש בין פליטים ערבים שחזרו לביתם שבחיפה אחרי מלחמת ששת הימים, לבין בני משפחה ישראלית של ניצולי שואה המתגוררים בו. זה הספר הפלסטיני הראשון הודן בחוויית הפליטות של ניצולי השואה ולכן נחשב למהפכני.

ראשד חוסיין

ראשד חוסיין (1936-1977), יליד מוסמוס, היה משורר ומתרגם. בשנות החמישים והשישים היה חוסיין עורכם של שלושה ירחונים שהוציאה לאור מפ"ם: "אל-מורצד", "אל-פג'ר" ו"אל-מוסוואר". בשנת 1967 נסע חוסיין לארצות הברית ובשנת 1971 עבר לסוריה, שם היה ממייסדי מרכז המחקר הפלסטיני ועבד בעבור המחלקה העברית ברדיו סוריה. בשנת 1973 הוא ברח לארצות הברית ושימש שם כעיתונאי

110 ראו את מוסף ראש השנה של ידיעות אחרונות מיום 3 באוקטובר 2005.

של סוכנות הידיעות הפלסטינית "וואפא". בשנת 1974 הופיע בסרטו של הבמאי ליונל רוגוזין "Arab Israeli Dialogue" ובו ניהל דושיח עם הסופר הישראלי עמוס קינן שעסק בשורשי הסכסוך ובדרכים האפשריות לפתרונם. כתביו של חוסיין עסקו בעיקר בנושאים לאומיים פלסטיניים. ב-1 בפברואר 1977 נהרג חוסיין בשרפה שפרצה בבית המלון שבו שהה בניו יורק ונקבר בכפר הולדתו מוסמוס.

חוסיין עסק גם בתרגום: הוא תרגם לערבית שירים של חיים נחמן ביאליק ותרגם לעברית שירי עם ערביים. בשנת 1967 יצא לאור הספר "דקלים ותמרים" (בהוצאת דביר), ובו מבחר תרגומי שירה ערבית שתרגם בצוותא עם נתן זך.¹¹¹

אמיל חביבי

אמיל חביבי (1921-1996), יליד חיפה, נולד למשפחה פרוטסטנטית. הוא גדל בחיפה, אך בשנת 1956 עבר לנצרת וחי בה עד יום מותו. ב-1940 הצטרף למפלגה הקומוניסטית של פלסטינה (פק"פ) והיה חבר בה בגלגוליה השונים. בשנת 1972 התמנה לעורך היומון "אל-אתחאד", ביטאון המפלגה הקומוניסטית בערבית, וכיהן בתפקיד זה עד שנת 1989. בשנה זו הודח מכל תפקידיו במפלגה בשל רצונו להנהיג רפורמות במק"י בהשראת התפוררות הגוש הקומוניסטי במזרח אירופה. בשנת 1990 זכה חביבי באות אלי-קודס לתרבות פלסטינית ובשנת 1991 נבחר לאיש השנה בתחום הספרות הערבית מטעם כתב העת היוקרתי "אל-מג'לה". ב-1992 זכה אמיל חביבי בפרס ישראל לספרות ערבית (ראו גם בפרק 11).¹¹²

סיף אדין אל-זועבי

סיף אדין אל-זועבי (1913-1986), בן לחמולת זועבי הגדולה בצפון הארץ, היה חבר כנסת, ראש עיריית נצרת וסגן יו"ר הכנסת. הוא התנדב להגנה במסגרת הש"י וקיבל את עיטור על"ה (עיטור לוחמי המדינה). זועבי נחשב בין השאר למייצג הזרם המתון כלפי מדינת ישראל וכלפי אופייה היהודי.¹¹³

111 על חוסיין ראו: Honaida Ghanem, "Poetics of Disaster: Nationalism, Gender and Social Change among Palestinian Poets in Israel after Nakba", *International Journal of Politics, Culture & Society*, 22/1 (March 2009), pp. 23-39: זמין בקישור: www.springerlink.com

112 חנן חבר, "הפליטות לפליטים": אמיל חביבי וקונן הספרות העברית, "המזרח החדש", ל"ה (תשנ"ג), עמ' 102-114.

113 סיף אדין אל-זועבי, שאהד עיאן: מד'כראת, שפרעם, 1987.

תופיק זיאד

תופיק זיאד (1929-1994) היה משורר, סופר וחבר כנסת מטעם רק"ח-חד"ש. בין השנים 1975-1994 כיהן כראש עיריית נצרת והיה מהוגי תכנית נצרת 2000 לפיתוח העיר. זיאד נאבק למען שתי מדינות לשני עמים, נלחם בקיצוניות הדתית וקרא לסובלנות, לאחוות עמים ולשוויון זכויות.

זיאד מילא תפקיד מפתח בקבלת ההחלטה על הכרזת השביתה הכללית ב"יום האדמה" הראשון שחל ב-30 במארס 1976. הוא היה מהראשונים שנפגשו עם אנשי אש"פ עוד כשהדבר היה בלתי חוקי, ומילא תפקיד חשוב ביצירת הדיאלוג עם הנהגת העם הפלסטיני באותה עת. כאשר קיצצה ממשלת ישראל בתקציביה של עיריית נצרת (לטענתו כדי להניעו למתן את דרכיו), ארגן בעיר מחנה עבודה התנדבותי דו-לאומי, וצעירים רבים הצטרפו אליו, רובם המכריע ערבים, אולם פעלו בו גם מתנדבים יהודים ומתנדבים ממדינות אחרות.

זיאד ידוע כאחד מהמשוררים הבולטים בקרב ערביי ישראל ובצד עיסוקיו הפוליטיים הקדיש זמן רב לשירה ולתרבות. שיריו עוסקים בקשר לאדמה, בחירות ובשוויון, באחוות עמים ועוד וברבים מהם באה לידי ביטוי השקפתו הקומוניסטית. שיריו מושרים עד היום בפי בני האוכלוסייה הערבית בישראל ובמקומות רבים ברחבי העולם. חלק משיריו תורגמו לעברית ולשפות נוספות. זיאד פרסם 14 קובצי שירה וארבעה ספרי פרוזה, ולאחר מלחמת יום הכיפורים (בערבית: מלחמת רמדאן) פרסם שיר שכותרתו "החציה הגדולה" (**אלי-עבור אל-כביר**) - שיר הלל לצבא מצרים שחצה את התעלה והציל את כבודם של הערבים.

זיאד היה המנהיג הפוליטי הכריזמטי ביותר שידעה האוכלוסייה הערבית בישראל. השפעתו על הפוליטיקה הערבית בשנות השבעים והשמונים הייתה רבה בזכות היותו מנהיג המפלגה שזכתה לתמיכה רחבה ביותר מהאזרחים הערבים. תופיק זיאד נהרג בשנת 1994 בתאונת דרכים.¹¹⁴

מחמוד דרויש

מחמוד דרויש (1941-2008) היה משורר ויוצר פלסטיני נודע, שנחשב בעיני רבים למשורר הלאומי הפלסטיני. דרויש, מוסלמי בדתו, נולד בכפר אל-בירוה שבגליל

המערבי. לאחר שהכפר נכבש בידי צה"ל ונחרב במלחמת העצמאות, נמלטה משפחתו ללבנון, וכעבור שנה הסתננה חזרה לישראל לאזור עכו והתיישבה בג'דידה. מכיוון שבני המשפחה לא שהו בישראל בעת מפקד האוכלוסין הראשון, לא קיבל דרויש אזרחות ישראלית אלא מעמד של תושב קבע. את אזרחותו קיבל דרויש עם משפחתו מאוחר יותר. דרויש עבד תחילה ככתב של "אל-מרצאד", ביטאון מפ"ם בערבית, וכעורך משנה ב"אל-פג'ר", ירחון ספרותי בערבית, אף הוא בהוצאת מפ"ם. בשנת 1961 עבר דרויש לכתוב ב"אל-אתחאד", ביטאון רק"ח, המפלגה שבה היה חבר. לאחר מכן הצטרף לארגון לשחרור פלסטין בביירות ובשנת 1970 עזב למוסקבה וויתר על אזרחותו הישראלית. בשנת 1971 עבר לקהיר ועבד למען העיתון היומי "אל-אהראם". הוא שב לביירות ב-1973 וערך את הירחון "שוואן פילסטין". הוא אף עבד כעורך במרכז המחקר הפלסטיני של אש"פ ובפרוץ מלחמת לבנון כתב על המלחמה שני שירים פוליטיים. ב-1987 נבחר למועצה המנהלית של אש"פ ובשנת 1988 חיבר את מגילת העצמאות הפלסטינית. ב-1993, לאחר חתימת הסכמי אוסלו, התפטר דרויש מהמועצה המנהלית של אש"פ בשל התנגדותו להסכמים ותבע לנהל משא ומתן קשוח והוגן עם ישראל מתוך אמונה שהשלום ברהשגה. דרויש עבר לחיות בפריז אך ב-1995 הגיע לישראל כדי להשתתף בלוויה של עמיתו, אמיל חביבי. לקראת ביקורו קיבל דרויש אישור מרשויות המדינה להישאר בישראל ארבעה ימים, אך לבסוף הורשה להתגורר ברמאללה. ב-15 ביולי 2007 חזר דרויש לחיפה וקרא משיריו באודיטוריום של העיר בפני אולם מלא מפה לפה. דרויש נפטר ב-2008 בעקבות סיבוכים לאחר ניתוח לב ונקבר ברמאללה.

דרויש פרסם את ספר השירה הראשון שלו בהיותו בן 19. שיריו רוויים זעם וצער על כאב הארץ ועל סבלו והשפלתו של הערבי הישראלי, והם זכו לפופולריות רבה בקרב הערבים בישראל ובמדינות ערב. יצירתו זכתה לביקורות נלהבות ונחשבה לסמל ההתנגדות של הערבים בישראל. הוא פרסם למעלה משלושים כרכי שירה ושמונה ספרי סיפורת. המוטיבים המרכזיים בשירתו הם הגעגועים לביתו האבוד, הפליטות של הפלסטינים, כמיהתם לעצמאות והדגשת זכותם על הארץ. בשל כך נעשתה שירתו לאחד מסמליו החשובים של המאבק הפלסטיני. יצירותיו פורסמו בלמעלה מעשרים שפות וזכו בפרסים רבים. הוא כתב בערבית, אך דיבר גם אנגלית, צרפתית ועברית. ב-1988 התפרסם בישראל שירו "הפוסח על המילים" ועורר ביקורת קשה נגדו בגין מה שהתפרש כקריאה ליהודים לצאת

מפלסטיין ולקחת עמם גם את מתיהם, אולם הוא טען כי התכוון לגדה המערבית ולרצועת עזה בלבד.

בשנת 2000 התעוררה סערה בארץ כאשר שר החינוך דאז, יוסי שריד, ביקש להכניס שניים משיריו של דרויש לתכנית הלימודים בבתי הספר התיכוניים. חברי כנסת מהימין מחו על כך, אף שהשירים שנבחרו לא היו בעלי אופי לאומי ולא עסקו כלל בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני; הצעת אי-האמון שהגישו נדחתה.

בשנת 1983 זכה דרויש בפרס לנין לשלום. בשנת 2003 הוענק לו פרס אריך מריה רמרק לשלום יחד עם הפסיכולוג הישראלי דן בר־און. בשנת 2004 הוענק לו פרס הנסיך קלאוס. בין ספריו שתורגמו לערבית: "זכר לשכחה" (תרגום, הערות ואחרית דבר: סלמאן מצאלחה, תל־אביב: שוקן, 1989); "מעבר לזכוכית ההיעדרות" (תרגום: פרץ-דרור בנאי, תל־אביב: תג, תשנ"ה, 1995); "ערש הנוכרייה" (תרגום: מחמד חמזה ע'נאים, תל־אביב: בבל, 2000); "למה עזבת את הסוס לבדו" (תרגום: מחמד חמזה ע'נאים, תל־אביב: אנדלוס, 2000); "מצב מצור" (תרגום: מחמד חמזה ע'נאים, תל־אביב: אנדלוס, 2002); "ציור קיר" (תרגום: מחמד חמזה ע'נאים, תל־אביב: אנדלוס, 2006). בייחוד זכה לפופולריות שירו "תעודת זהות" (תרגום: עירין סיגל וסמי שלום שטרית):

תרשום! אני ערבי. מספר תעודת הזהות שלי הוא חמישים
אלף. יש לי שמונה ילדים והתשיעי יבוא אחרי הקיץ! האם זה
מכעיס אותך?

תרשום! אני ערבי. עובד עם חבריי פועלי המחצבה. יש לי שמונה
ילדים, אני מביא להם לחם, בגדים ומחברות מתוך האבנים...
אני לא מתחנן לצדקה מדלתך, אני לא מכוון עצמי על מפתןך.
אז האם זה מכעיס אותך?

תרשום! אני ערבי. יש לי שם ללא תואר. סבלני בארץ בה הכל
חיים ברוגז. שורשיי היו מחופרים עוד לפני לידת הזמן, לפני
תחילת העידנים, לפני האורנים ועצי הזית ולפני שצמח העשב.

אבי... צאצא למשפחת המחרשה, לא ממעמד אצילים, וסבי...
 היה פלאח לא מיוחס ולא מקושר, לימד אותי את גאוות השמש
 לפני שלימדני לקרוא, וביתי, בקתת השומר, עשוי ענפים וקנים.
 האם אתה מרוצה ממצבי? יש לי שם ללא תואר!

תרשום! אני ערבי. צבע שערי... פחם, צבע עיני... חום. תכונותיי:
 לראשי עקאל על כפיה, כף ידי חזקה כסלע, כתובתי: אני מכפר
 שכוח חסר-הגנה, רחובותיו נטולי-שמות וכל גבריו... בשדות
 ובמחצבה. האם זה מכעיס אותך?

תרשום! אני ערבי. אתה גזלת את הפרדסים של אבותיי ואת
 האדמה אשר עיבדתי אני וכל ילדי ולא הותרת דבר לנו ולצאצאנו
 מלבד האבנים האלה... אז האם השלטון ייקח אותן כפי ששמענו
 אומרים?

לכן תרשום בראש העמוד הראשון: אני לא שונא אנשים ואינני
 פולש, אבל אם אהיה לרעב בשרו של הכובש יהיה לי למאכל.
 הזהר... הזהר... מהרעב שלי מהזעם שלי!

סמיח אליקאסם

סמיח אליקאסם (1939), יליד זרקא שבירדן, הוא משורר דרוזי-פלסטיני. אביו,
 יליד כפר ראמה שבגליל, שירת בלגיון הערבי ולפני מלחמת העצמאות חזרה
 המשפחה מירדן לכפר ראמה. אליקאסם למד בבית ספר יסודי בכפר ואת לימודיו
 התיכוניים למד בנצרת. לאחר תום לימודיו עבד כמורה אך פוטר עקב פעילותו
 הפוליטית והושם במעצר ובמעצר בית.

אליקאסם שימש כעורך "העולם הזה" בערבית ובשנת 1992 התמנה לעורך
 השבועון "כל אל-ערב". הוא פרסם עשרות ספרי שירה ופרוזה ותרגם לערבית
 יצירות ספרות. כמו כן פרסם מאמרי ביקורת וחלקם תורגמו לשפות זרות. שירתו
 ידועה כשירה פוליטית במסגרת "תרבות של התנגדות". בין השנים 1986-1988
 פרסם יחד עם מחמוד דרוויש את הספר "מכתבים בין שני חלקי התפוז". בשנת
 1995 תרגם לערבית שירים פרי עטו של רוני סומק. אליקאסם ויצירותיו זכו

לפופולריות רבה לא רק בקרב הערבים בישראל כי אם ברחבי העולם הערבי. הוא ייסד את הוצאת הספרים "ערבסק" בחיפה ושימש נשיא אגודת הסופרים הערבים ונשיא התאחדות הסופרים הערבים הפלסטינים.¹¹⁵

אליקאסם מייצג קבוצה בציבור הדרוזי המעוניינת בחיזוק הזהות הערבית-פלסטינית של הדרוזים בישראל ומתנגדת לגיוסם לצה"ל. בשנת 2001 היה אליקאסם אמור לנסוע ללבנון בהזמנת הנשיא אמיל לחוד; תוכננה לו גם פגישה עם המנהיג הדרוזי וליד ג'ונבלט, אך גורמי הביטחון בישראל אסרו עליו לנסוע.

מוחמד מיעארי

מוחמד מיעארי (1939) נולד באל-בירוה, כפר שהוחרב אחרי מלחמת העצמאות, וגדל במכר ליד עכו. מיעארי למד משפטים באוניברסיטה העברית בירושלים והוא עורך דין במקצועו. הוא נמנה עם מייסדי תנועת אל-ארד ונבחר למקום השלישי ברשימה הסוציאליסטית, שהתמודדה בבחירות לכנסת אך נפסלה ב-1965. היה ממקימי הרשימה המתקדמת לשלום ונבחר מטעמה לכנסת האחת-עשרה ב-1984 ולכנסת השתיים-עשרה ב-1988. בשנות התשעים של המאה העשרים הצטרף לבל"ד.¹¹⁶

עבד אל-והאב דראושה

עבד אל-והאב דראושה (1943), בן הכפר אכסאל שלייד נצרת, כיהן כחבר כנסת בין השנים 1984-1999, תחילה מטעם המערך-עבודה-מפ"ם ולאחר מכן ייסד את המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע) - המפלגה הערבית הראשונה בכנסת (להבדיל ממפלגה יהודית-ערבית). ייסוד המפלגה פתח את הדרך למפלגות ערביות נוספות ומכאן חשיבותו. דראושה דוגל בשינוי הגדרתה של ישראל ל"מדינה יהודית, דמוקרטית ומדינת כל אזרחיה".¹¹⁷

¹¹⁵ על עבודותיו ראו: טארק רג'ב (עורך), *מתאבעאת נקדייה פי אדב סמיח אליקאסם*, חיפה: אל-זאדי, 1995; ח'צ'ר ג'ח'נוח, *שער סמיח אליקאסם בין אל-מוקף אל-אידיאולוגי ואל-תשכיל אל-ג'מאלי*, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת אל-אקצא בעזה ואוניברסיטת עין שמס; Reuven Snir, "Palestinian Theatre as a Junction of Cultures: The Case of Samih al-Qāsim's Qaraqāsh", *Journal of Theatre and Drama*, 2 (1996), pp. 101-120.

http://www.knesset.gov.il/mk/heb/mk.asp?mk_individual_id_t=506 ¹¹⁶

http://www.knesset.gov.il/mk/heb/mk.asp?mk_individual_id_t=410 ¹¹⁷

עזמי בשארה

עזמי בשארה (1956) הוא בן למשפחה ערבית נוצרית בעיר נצרת. הוא החל את דרכו כפעיל קומוניסטי במפלגת רק"ח ובזמן לימודיו באוניברסיטה העברית היה פעיל בתא הסטודנטים הערבי-יהודי "קמפוס". לאחר ששב מלימודי הדוקטורט באוניברסיטת הומבולדט שבגרמניה המזרחית פרש מרק"ח והקים את בל"ד. בשנת 2001 נסע בשארה לביקור בסוריה והשתתף באזכרה לחאפז אל-אסד שבה נכחו גם מזכ"ל חזבאללה וסגן נשיא איראן והביע תמיכה בפעולות התנגדות לישראל. בשל נאום זה ונאום נוסף הוסרה חסינותו וב-2001 הוגש נגדו כתב אישום. בשנת 2006 בוטלו ההליכים המשפטיים נגדו משנקבע כי עומדת לו החסינות העניינית ולא ניתן להסירה. בשל נאומו בדמשק ונאומים נוספים פסלה ועדת הבחירות המרכזית את מועמדותו לכנסת השש-עשרה בהסתמכה על חוק יסוד: הכנסת, המאפשר למנוע מאדם להתמודד בבחירות אם יש במעשיו שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית או אם יש במעשיו תמיכה במאבק מזוין של מדינת אויב או של ארגון טרור נגד מדינת ישראל. בית המשפט העליון הפך את החלטת הוועדה ואישר ברוב של שבעה קולות נגד ארבעה את התמודדותו של בשארה ואת התמודדות בל"ד. במהלך שנת 2000 נשא בשארה שורה של נאומים מעוררי מחלוקת, ויש הרואים בהם הבעת תמיכה בנקיטת פעולות אלימות נגד ישראל. בין השאר השתתף ב"פסטיבל הניצחון של החזבאללה" שנערך ביוני 2000 לאחר נסיגת ישראל מדרום לבנון. בכינוס אמר בשארה: "חזבאללה ניצח, ולראשונה מאז שנת 1967 טעמנו את טעמו של הניצחון. זכותו של החזבאללה להתגאות בהישגו ולהשפיל את ישראל [...] ישראל נחלה תבוסה אחר תבוסה ונאלצה לצאת מדרום לבנון. זו האמת [...] לבנון, החלשה במדינות ערב, הציגה מודל קטנטן, שאם נביט לעומקו ניתן להסיק את המסקנות הנחוצות להצלחה וניצחון". בשארה סבר כי ההגדרה "ערבי-ישראלי" היא "יצור מעוות שיצר מבנה מעוות", כלשונו, ובמקומה בחר לכנות את הערבים אזרחי ישראל בתואר "הערבים בפלסטין שנכבשה ב-1948". בריאיון טלוויזיה בערוץ 2 אמר: "אני לא חושב שיש אומה פלסטינית. אני חושב שיש אומה ערבית. למרות מאבקי הנחרץ בכיבוש אני חושב שזו המצאה קולוניאלית. פלסטין עד סוף המאה התשע-עשרה הייתה דרום סוריה הגדולה"¹¹⁸.

118 ספריו: הנאורות: פרויקט שלא נשלם: שש מסות על נאורות ומודרניזם, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997. בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית (קובץ מאמרים בעריכתו), תל-א

בשאר עזב את ישראל לאחר שרשויות הביטחון ביקשו לחקור אותו בחשד כי קיים מגע עם סוכן זר וסייע לחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה.

סאלם ג'ובראן

סאלם ג'ובראן (1941-2011), יליד פקיעין, היה משורר, סופר, עיתונאי ומחנך נוצרי ערבי, תושב נצרת. הוא השלים את לימודיו לתואר ראשון בשפה וספרות אנגלית ובהיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה. בשנת 1962 הצטרף למפלגה הקומוניסטית ובשנים 1987-1992 היה עורך העיתון הערבי-קומוניסטי "אל-אתחאד". לאחר מכן שימש כעורך הירחון הספרותי "אל-ג'דיד" וכתב מאמרים בעבור העיתון הלבנוני "א-נהאר". הוא הקים וערך עיתונים מקומיים בנצרת ובסח'יין ואף פרסם מאמרים ב"דיעות אחרונות" וב"מעריב". בתחילת שנות התשעים נטש ג'ובראן את מפלגת חד"ש והצטרף תחילה למפ"ם ולאחר מכן למרצ. הוא כיהן כמרצה בכיר במרכז לחינוך הומוניסטי בבית לוחמי הגטאות ושימש מנהל-עמית של המרכז היהודי-ערבי לשלום בגבעת חביבה. ג'ובראן היה חבר מליאת רשות השידור והתפטר במחאה על היחס של הרשות לצופים הערבים. ספריו: "מילים מהלב" (1971); "שירים מרותקים" (1974); "חברי השמש" (1981). על שירתו זכה ג'ובראן בפרס משרד המדע, התרבות והספורט ליוצרים בשפה הערבית.

3. מוסדות

המוסדות הערביים העיקריים בישראל הם שני מוסדות ארציים שהוצגו לעיל בפרק 8: הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות וועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל. נוסף עליהם אפשר לציין את הרשויות המקומיות הערביות ואת ארגוני החברה האזרחית שמוזכרים בפרק 12, וכן מפלגות, מוסדות ותנועות פוליטיות כמו "בני הכפר" והתנועה האסלאמית על שני פלגיה.

אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999; **כיסופים בארץ המחסומים**, תל-אביב: בבל, 2005. לביקורת על כתיבתו המדינית ראו: אמל ג'מאל, "חזון האומה המדינית ואתגר מדינת כל אזרחיה: עיונים בכתביו של עזמי בשארה", **אלפיים**, 30 (2006), עמ' 71-113; מדה אל-כרמל, **ההתנגדות להגמוניה: משפטו של עזמי בשארה**, חיפה: מדה אל-כרמל, 2003.

4. אתרים

האתרים השייכים למורשת הלאומית של הערבים בישראל הם אתרים מההיסטוריה הנוצרית, האסלאמית, הערבית והפלסטינית של הארץ שנזכרו בחלק א' לעיל (בכללם נודע מקום מיוחד לערים ירושלים, חברון, שכם, יפו, חטין, ע'זת האשם [עזה] וביסאן [בית־שאן]) ושאר נופים טופוגרפיים של הארץ שנשאו שמות ערביים). בתודעה ההיסטורית הלאומית נודעת חשיבות לערים ערביות שסימלו את פריחת התרבות הערבית הפלסטינית לפני הקמת המדינה ונפלו בנכבה, למשל: יפו, צפת, באר־שבע, בית־שאן, טבריה, עכו, חיפה, לוד ורמלה. נודעת חשיבות גם לכפרים הפלסטיניים ההרוסים בארץ ולאנדרטאות המציינות חללים של אירועים בין אזרחים ערבים לבין כוחות הביטחון.

הכפרים ההרוסים

במהלך מלחמת העצמאות ולאחריה נהרסו 418 כפרים ומקבצי מבנים ערביים במסגרת המדיניות שביקשה שלא לאפשר לפליטים הפלסטינים לחזור לבתיהם; יש אומרים כי מניינם עומד על 575 כפרים¹¹⁹ ורובם נמחקו כליל מהנוף ומהתודעה הציבורית הישראלית. המאבק של עקורי איקרית ובירעם לשוב לכפריהם תרם לשימור התודעה של הכפרים ההרוסים, ותושביהם של 60 מהם נותרו פליטים פנימיים ביישובים אחרים. מאז סוף שנות התשעים נוהגים הארגונים הפוליטיים והאזרחיים הערביים לארגן תהלוכות זיכרון לכפרים ההרוסים ביום הנכבה.¹²⁰

אנדרטאות

במגזר הערבי נבנו אנדרטאות לזכר חללים מן העימותים עם כוחות הביטחון של ישראל. במרכז כפר קאסם נבנתה אנדרטה גדולה לציון הטבח שאירע שם בשנת 1956 (ראו לעיל). בבית הקברות של סחי'נין ובטייבה נבנו אנדרטאות להנצחת הרוגי "יום האדמה" משנת 1976. באום אל־פחם הוקמו שלוש אנדרטאות במרכזיהם של מעגלי תנועה לזכר שלושת הקרבנות תושבי העיר שנפלו מאש המשטרה בהפגנות אוקטובר 2000, עם תחילת אינתיפאדת אל־אקצה. בכניסה

119 לגרסה שלפיה נהרסו 418 כפרים ראו: Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, London: Palestine Return Center, 2006; לגרסה שלפיה נהרסו 575 כפרים ראו: Salman Abu Sitta, *The Palestinian Nakba of 1948: The Register of Depopulated Localities in Palestine* London: Palestine Return Center, 2000.

120 אילן מנט, *בירעם: קהילת זיכרון מנויסת*, גבעתיחביבה: המכון לחקר השלום, 2000.

לכפר ג'ת הוקמה אנדרטה של אחד הנופלים ממשפחת ע'רה וגם בכפר כנא הוקמה אנדרטת זיכרון.

אתרי מורשת

רשימת אתרי המורשת מחולקת לפי ארבע תקופות עיקריות: התקופה המוסלמית הקדומה (המאה השביעית עד המאה האחת-עשרה), התקופה הצלבנית (המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה), התקופה הממלוכית (המאה השלוש-עשרה עד המאה החמש-עשרה) והתקופה העות'מאנית (בין השנים 1516-1914).

- **אתרים מהתקופה המוסלמית הקדומה** - המגדל הלבן, שנקרא גם "מגדל הארבעים", הוא מונומנט מרשים מהתקופה הממלוכית (1260-1516) שנבנה בעיר רמלה בשנת 1318, כפי שמעידה הכתובת החקוקה מעל לכניסת המגדל. גובהו של המגדל כ-30 מטר, ו-119 מדרגות סובבות ומובילות עד ראשו. למעשה המגדל הלבן הוא צריח של מסגד שהיה במקום לפניו ונקרא "המסגד הלבן". מסגד זה היה מבנה מפואר שהוקם בראשית המאה השמינית, בתקופת שלטונם של בית אומייה (661-750). העיר רמלה נוסדה בין השנים 712-717 בידי הח'ליף סולימאן אבן-עבד אל-מלכ לבית אומייה. שמה נגזר מהשורש ר-מ-ל - בערבית: חול - שכן העיר נבנתה לראשונה על חולות ולא על שרידיו של יישוב קיים. מלכתחילה הוקמה העיר כבירה המנהלית של מחוז פלסטין ובשל כך נבנו בה מוסדות שלטוניים מפוארים במיוחד, ביניהם ארמון ומסגד מפואר. המסגד הלבן וצריחו חרבו בתקופה הצלבנית (1099-1260) ושוקמו בתקופה הממלוכית. בתקופה העבאסית, בתקופתו של הח'ליף הארון אל-רשיד, נבנתה גם בריכת הקשתות (בשנת 789).
- **אתרים מהתקופה הצלבנית**¹²¹ - אתרים מהתקופה הצלבנית קיימים בערים ירושלים, עכו, קיסריה וארסוף. שרידי יישובים ומבנים מבוצרים מצויים במקומות אלה: קלנסון בקלנסואה, מנואט בהר תבור, אקווה בלה ליד אבדגוש (כיום: עין חמד), נבי סמואל מצפון לירושלים, כרדני בעמק זבולון, קולה בצפון-מזרח לוד, קיימונט סמוך ליקנעם.

121 ראו: Ronnie Ellenblum, *Crusader Castles and Modern Histories*, Cambridge University Press, 2007.

מבצרים: המונפור הסמוך לנחל כזיב, מצודת צפת, יחיעם, עתרת על הירדן
ליד גדות, כוכב הירדן, עתלית, בלמונט בהר צובה, מבצר המלך במעיליא,
מבצר דטרוא סמוך לעתלית, מצודת המישור באזור, לטרון, קקו (מגדל עוז)
בגן יאשיה, ג'יבלין בבית גוברין, הקסטל במבשרת ציון, הונין.

כנסיות צלבניות: כנסיית הקבר וכנסיית סנטה אנה בירושלים, אמאוס
ניקופוליס בעמואס ליד לטרון, קתדרלת יוחנן המטביל ברמלה, כנסיית
התחייה באבו-גוש, סנטה אנה בציפורי.

בתקופה הצלבנית נבנו גם גשר לוד (גינדאס) אשר שופץ בתקופה הממלוכית;
באר מרים בנצרת שנבנתה על גבי באר עתיקה; בעין אפק בעמק עכו, סמוך
לנחל נעמן, נבנו שתי תחנות קמח בתל-אפק (תל-כורדאנה).

• **אתרים מהתקופה הממלוכית**¹²² - נוסף על עשרות מבני דת בירושלים
נבנו גם קברי קדושים מחוץ לה: קבר אבוהוריירה ביבנה (נתפס על ידי
יהודים כבית כנסת וכקבר רבן בן גמליאל); נבי ימין ליד כפר-סבא היום
(נתפס על ידי חסידי ברסלב המפעילים אותו כקבר בנימין בן יעקב); נבי
מוסא - מבנה קבורה ומסגד מדרום ליריחו; נבי סמואל, מסגד שנבנה
כנראה קודם לתקופה הממלוכית על גבי כנסייה צלבנית באתר ששימש
מנזר ביזנטי ושופץ בתקופה הממלוכית ולאחר מכן בתקופה העות'מאנית
ובתקופת המנדט (לפי המסורת היהודית זוהי מערת הקבורה של הנביא
שמואל וכיום נערכת בו תפילה כבבית כנסת); נבי רובין - מבנה קבורה של
ראובן בן יעקב ומסגד מוסלמי (צריחו נפל לפני שנים אחדות והוא נתפס על
ידי קהילת מתפללי יבנה); סידנא עלי (אדונו עלי) - מבנה קבורה של לוחם
מוסלמי שנפל בקרבות נגד הצלבנים באפולוניה-ארסוף הסמוכה בשנת
1081 ועליו הוקם גם מסגד; קבר שיח' עוואד בחוף הים של אשקלון; מבצר
נמרוד (בערבית: קלעת נמרוד או "קלעת אצביבה", קרי מצודת הצוק).
בתקופה הממלוכית שופץ מבצר נמרוד שנבנה בסוף התקופה האיובית

122 ראו למשל: רוני אלנבלום, "מי בנה את מבצר נמרוד", בתוך: יוסף דרורי (עורך), **ארץ ישראל בתקופה הממלוכית**, ירושלים: ידי יצחק בן-צבי, 1992, עמ' 13-30; שמואל תמרי, "מקאם נבי מוסא ליד יריחו", **קתדרה**, 11 (1979), עמ' 153-180.

ליד הבניאס; שופץ גם גשר לוד ובעיר נבנה ח'אן אל חילו. גם מבצר קאקון שופץ והכנסייה הצלבנית הפכה למסגד.

• **אתרים מהתקופה העות'מאנית - דאהר אל-עומר, שליט הגליל במאה** השמונה-עשרה, בנה מבנים אלה:¹²³ בחיפה - בורג' איסלאם (מבצר השלום), מצודת צ'ולייבי; בטבריה - הסראיה, מסגד אל-עומריה, מסגד אל-בחר (הים); בדיר חנא - מצודה ומסגד; מצודת שפרעם; הסראיה בצפת; הסראיה בצרת; שיפוץ מבצר יחיעם (קלעת ג'ידין על שרידי מבצר צלבני), שיפוץ מצודת ציפורי והוספת קומה.

אחמד פאשה אל-ג'זאר, מושל צפון ארץ ישראל, הקים אף הוא מבנים שונים. בעכו וסביבתה הוקם הקדש גדול שכלל מערכת מים לעיר עכו, נבנתה אמת המים השנייה של עכו, הוקם מסגד אל-ג'זאר כמתחם הכולל מדרסה, מאגר מים תת-קרקעי, סביל, חנויות ושעון שמש. כמו כן הוקמו חמאם אל-פאשה וח'אן אל-עומדאן, ופותחו ח'אנים ושווקים. כמו כן בנה אל-ג'זאר את מגדל השעון בחיפה בחזית מסגד אל-ג'רינה.

אתרים משלהי התקופה העות'מאנית: מסילת הברזל ותחנות הרכבת ביפו, בין מנשיה לנווה צדק (1891) ובירושלים (עמק רפאים, 1892); תחנת הרכבת בחיפה (1904); תחנת הרכבת בבאר-שבע (1915); תחנת הרכבת בלוד (1892); מגדל השעון על הסראיה של צרת; אמת המים נבנתה בשלישית בעכו בידי סולימאן פאשה (1814), מסגד חסן בכ (1916); הקמת העיר באר-שבע ובה בית המושל, הסראיה והמסגד הגדול; סראיא בבית שאן; ח'אן אל-פאשה בצרת; ח'אן שער הגיא (בערבית: ח'אן באב אל-ואד); מגדל השעון בח'אן אל-עומדאן בעכו; מגדל השעון בצפת מעל מבנה הסראיה של דאהר אל-עומר; מגדל השעון ביפו; קבר צאדק אל-ג'מאעוני במגדל אפק (מגדל צדק); מבצר שוני על שרידי מבצר צלבני קדום; קבר נבי יושע המזוהה עם יהושע בן-נון; סביל אבו-נבוט רהט סמוך ליפו.

123 יגאל צור, "דאהר אל עומר: השליט העליון והגליל התחתון", Ynet, 19 בדצמבר 2005:

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3182721,00.html>

ראו גם האתר שבעת פלאי ישראל: <http://www.7wonders.co.il>

מקורות

אבו־עיד מונא, **מחמוד דרויש: אינטלקטואל בפוליטיקה הפלסטינית**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת־גן: אוניברסיטת בראילין, 2008.

אבוריא עסאם, "הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית והממסד הישראלי: עימות ביטחוני ו/או עימות פוליטי-אידיאולוגי?", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל־אביב: שוקן, 2005, עמ' 262-271.

אילן נחם (עורך), **האסלאם והעולמות השזורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוס-יפה**, ירושלים: האוניברסיטה העברית - המכון ללימודי אסיה ואפריקה, מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח ומוסד ביאליק, 2002.

אילת אליהו, **המאבק על המדינה: וושינגטון, 1945-1948**, תל־אביב: עם עובד והספריה הציונית, 1982.

אל־אשקר אסאמה ג'מעה, **מוסעות אל־צחאבה עלא ארצ' פלסטין**, דמשק: מא'סטת פלסטין לל־ת'קאפה.

אלנבלום רוני, "מי בנה את מבצר נמרוד", בתוך: יוסף דרורי (עורך), **ארץ ישראל בתקופה הממלוכית**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1992, עמ' 13-30.

אלעאי אלון, "שיחות חודיבייה וההסכם שבעקבותיהן: דגם לניהול משא ומתן?", **המזרח החדש**, מ"ג (תשס"ב), עמ' 5-25.

אמארה מוחמד וכבהא מצטפא (עורכים), **הווייה ואנתמאא' - משרוע אל־מצלחאת אל־אסאסייה לל־טלאב אל־ערב**, טמרה וח'יפה: מרכז אבן ח'לדון והמרכז למאבק בגזענות, 2005.

ארנון דן, **יום יום חג**, אורי־הודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2004.

אשכנזי יעקב, **אם הכנסיות כולן: כנסיית ירושלים מראשיתה ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009.

ביגר גדעון, "הקונסוליה האמריקנית בירושלים ומאורעות תר"פ-תרפ"א (1920-1921)", **קתדרה**, 49 (ספטמבר 1988), עמ' 133-159.

בכור גיא, **לקסיקון אש"ף**, תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1991.

ברקאי גבריאל ושילר אלי (עורכים), **נצרות ונוצרים בארץ ישראל**, ירושלים: אריאל, 2002.

בשארה עזמי (עורך), **בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999.

בשארה עזמי, **הנאורות - פרויקט שלא נשלם: שש מסות על נאורות ומודרניזם**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997.

בשארה עזמי, **כיסופים בארץ המחסומים**, תל-אביב: בבל, 2005.

בשיר נביה, **יום אל-ארד: מא בין אל-קומי ואל-מדני**, חיפה: מדא אל-כרמל, 2006.

גבאי משה (עורך), **פלסטינים על פלסטין 1880-1948: תעודות ועדויות**, תל-אביב: מכללת סמינר הקיבוצים, 1982.

ג'השאן אדיב, **אעיאדונא ואימאנונא**, ביירות, 1992.

גויטיין שלמה דב, "מוחמד", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 27-81.

גויטיין שלמה דב ובן-שמש אהרן, **המשפט המוסלמי במדינת ישראל**, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1957.

גולדציהר יצחק יהודה, **הרצאות על האסלאם**, ירושלים: מוסד ביאליק, 2002.

גולני ירדנה, **המיתוס של דירי'אסין**, תל-אביב: הדר, 1976.

ג'ח'לוח ח'צ'ר, "שער סמיח אל-קאסם בין אלימוקף אל-אידיאולוגי ואל-תשכיל אל-ג'מאלי", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת אל-אקצא בעזה ואוניברסיטת עין שחם.

גלבר יואב, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, אור-יהודה: דביר, 2004.

גלבר יואב, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**, תל-אביב: עם עובד, 2007.

ג'מאל אמל, "חזון האומה המדינית ואתגר מדינת כל אזרחיה: עיונים בכתביו של עזמי בשארה", **אלפיים**, 30 (2006), עמ' 71-113.

גרוסמן דוד, **הכפר הערבי ובנותיו**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1994.

דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית לביורר ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, ירושלים, אוגוסט 2003.

דרוזה מחמד עזת, **אל-חרכה אל-ערבייה אל-חדית'ה**, צידון, 1950.

דרויש מחמוד, **כפרחי השקד או רחוק יותר: שירים**, תרגום: עפרה בנג'ו ושמואל רגולנט, תל-אביב: עתון 77 והוצאת פיתום, 2008.

הד אוריאל, **מוסדות האימפריה העות'מאנית**, ירושלים: אוניברסיטה העברית - המכון ללימודי אסיה ואפריקה, 1973.

הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, **החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל**, נצרת: הוועד הארצי לראשי הרשויות הערביות בישראל, 2006.

- הינלס ג'ון ר' (עורך), **דתות ימינו, תרגום: משה שרון**, ירושלים: כתר, 1992.
- ובמן אסתר, "הנכבה: מיתוס מכונן בזהות הלאומית הפלסטינית", בתוך: תמר ינגס (עורכת), **מאינתיפאדה למלחמה**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז דין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2003, עמ' 109-117.
- ז'ולטק ברכה, "אל'חלפא אל-ראשדון": תקופת ארבעת הח'ליפים הראשונים", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 102-123.
- אל-זועבי סיף א-דין, **שאהד עיאן: מד'כראת**, שפרעם, 1987.
- זחאלקה איאד, **בתי הדין השרעיים: בין השיפוט לזהות**, תל-אביב: ההוצאה לאור של לשכת עורכי הדין, 2009.
- זעיתר אכרם, **אליקדיה אלי-פלסטיניה**, קהיר, 1955.
- זריק קנסטנטין, **מענא אינכבה**, ביירות: דאר אל-עלם, 1948.
- חביב-ברק אילה, "יום הזיכרון ויום הנכבה בבית ספר דו-לשוני בישראל: מפגש בין זהויות בקונפליקט", **מגמות**, מ"ז 3-4 (2011), עמ' 483-452.
- חבר חנן (עורך), **אל תגידו בגת: הנכבה הפלסטינית בשירה העברית, 1958-1948**, בני-ברק: פרדס, 2010.
- חבר חנן, "הפליטות לפליטים": אמיל חביבי וקנון הספרות העברית", **המזרח החדש**, ל"ה (תשנ"ג), עמ' 102-114.
- חיידר עזיז, "הפגל הדרומי, הפגל הצפוני ומה שביניהם: על התנועה האסלאמית בישראל", **ארץ אחרת**, 16 (מאי-יוני 2003), עמ' 28-33.

חי'לאזין פארס ונויהאז דוד, **עדות נוצריות בארץ הקודש**, ירושלים: מרכז ירושלים ליחסי יהודים ונוצרים, 2009.

חלמיש אביבה, **מבית לאומי למדינה בדרך**, ב, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2004, יחידה 6 - "בין משבר לגאות".

ח'מאסי נדאל, **משאבי התודעה: מעמד התרבות, השפה והזהות הערבית במדינת הרוב היהודי**, סיכוי: העמותה לקידום שוויון אזרחי, נובמבר 2011: http://www.sikkuy.org.il/e_policy/seat_at_the_table/seat_hamaisi.pdf

טובי תופיק, **בדרכו**, בעריכת אליאס טובי. חיפה: ראה, 2012.

יכין עזרא, **סיפורו של אלנקם**, תל-אביב: הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן, 1979.

יפה סיגלית, "הערצת מרים במסורת הנוצרית, מהותה ותולדותיה", בתוך: גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), **נצרות ונוצרים בארץ ישראל**, ירושלים: אריאל, 2002, עמ' 200-205.

כאהן קלוד, **האסלאם מלידתו עד תחילת האימפריה העות'מאנית**, תל-אביב: דביר, 1995.

כבהא מצטפא, "המזימה והקורבן: טבח כפר קאסם בהיסטוריוגרפיה הערבית הפלסטינית", בתוך: רוביק רוזנטל (עורך), **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 87-116.

כהן הלל, **כיכר השוק ריקה: עלייתה ונפילתה של ירושלים הערבית, 1967-2007**, ירושלים: הוצאת עברית ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2007.

לאפייר דומיניק וקולינס לארי, **ירושלים, ירושלים**, תרגום: אהרן אמיר, ירושלים: שוקן, 1978.

לואיס ברנרד, **המזרח התיכון: אלפיים שנות היסטוריה, מעליית הנצרות עד ימינו**, תל-אביב: עם עובד וההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1997.

לוז נמרוד, **אל-חרם אישריף בשיח הציבורי הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004.

לוז נמרוד, **קהילת יפו הערבית ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005.

לורנס תומס אדוארד, **שבעה עמודי חוכמה: חגיגת ניצחון**, תרגום: נינה פתאל ודויד ברקוב, תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2006.

לירון אהרון, **הנצרות וארץ הקודש: מידע בסיסי ללומד ולמטייל**, תל-אביב: צ'ריקובר, 1997.

ליש אהרן, "הארגון העדתי של המוסלמים", בתוך: אהרן ליש (עורך), **הערבים בישראל: רציפות ותמורה**, ירושלים: מאגנס, 1981, עמ' 104-122.

ליש אהרן, "הווקף המוסלמי בירושלים אחרי 1967: נהנים ומנהלים", **המזרח החדש**, ל"ד (1992), עמ' 95-114.

ליש אהרן, "הווקף המוסלמי בישראל", **המזרח החדש**, ט"ו, 1-2 (1965), עמ' 38-56.

ליש אהרן, "הקאד'ים והשריעה בישראל", בתוך: גבריאל בר (עורך), **העולמאא ובעיות דת בעולם המוסלמי: מחקרים לזכר אוריאל הד**, ירושלים: מאגנס, 1971, עמ' 293-315.

ליש אהרן, "סיגולו של משפט הלכתי לזמן המודרני בסביבה זרה: השריעה בישראל", **דברי האקדמיה הישראלית למדעים**, 9/2 (2005), עמ' 13-39.

לצרוס-יפה חוה, "הקוראן ומצוות היסוד באסלאם", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 82-101.

לצרוס-יפה חוה, "התפתחות התורה שבעל-פה וההלכה באסלאם", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 156-175.

לצרוס-יפה חוה, "על החגים באסלאם", בתוך: **חקרי מזרח: לזכר דוד צבי בנעט**, ירושלים: מאגנס, 1979, עמ' 17-28.

מגט אילן, **בירעם: קהילת זיכרון מגויסת**, גבעת-חביבה: המכון לחקר השלום, 2000.

מגיר אלידין אל-חנבלי, **אליאנס אל-גליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל**, ביירות: דאר אל-ג'ליל, 1973.

מדה אל-כרמל, **ההתנגדות להגמוניה: משפטו של עזמי בשארה**, חיפה: מדה אל-כרמל, 2003.

מוריס בני, **1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה**, תל-אביב: עם עובד, 2010.

מוריס בני, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, תרגום: ארנון מגן, מהדורה מורחבת ומתוקנת של המקור האנגלי שהופיע ב-1987, תל-אביב: עם עובד, 1991.

מוריס בני, **מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש**, תל-אביב: עם עובד והאוניברסיטה העברית, המכון למחקר ע"ש הרי ס' טרומן למען קידום השלום, 1996.

מוריס בני, **תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ ישראל: 1936-1956**, תל אביב: עם עובד, 2000.

מילשטיין אורי, **עלילת דם בדיר יאסין: הספר השחור**, תל-אביב: המדרשה הלאומית ושרידות, 2007.

- מירון יעקב, **הדין המוסלמי בראייה השוואתית**, ירושלים: מאגנס, 2001.
- מנצור ג'וני, **אלי-אעייד ואל-מאואסם פי אל-חצ'ארה אל-ערבייה**, חיפה, 2006.
- ניר רבקה (עורכת), **הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2008.
- סולל מרים, "המדעים, הפילוסופיה והתיאולוגיה באסלאם", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 345-376.
- סיון עמנואל, "המזרח התיכון בתקופת מסעי-הצלב", בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, תל-אביב: רשפים, 1967, עמ' 233-261.
- סינגר איימי, "צדקה בחברות אסלאמיות: הרהורים על נושא מחקר", **המזרח החדש**, מ"ט (2010), עמ' 53-68.
- סלע אברהם, "מאורעות הכותל (1929): נקודת מפנה ביחסים בין יהודים לערבים?", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1989, עמ' 261-277.
- סעיד אמין, **אלית'ורה אל-ערבייה אליכברא**, קהיר, 1934.
- סער עמליה, אילנה קופמן וח'אולה אבו-בקר (עורכות), **החברה הערבית בישראל**, ב, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2012.
- אלי-עארף עארף, **אלי-מפצל פי תא'ריח' אליקדס**, ירושלים: אל-מחטב, 1961.
- אלי-עארף עארף, **אינכבה: נכבת בית אלימקדס ואיפרדוס אלימפקוד**, צידון, 1947-1955.
- אלי-ע'ורי אמיל, **פלסטין עבר סתין עאם**, ביירות, 1972.

עילם יגאל, **ממלאי הפקודות**, ירושלים: כתר, 1990.

עמל אסקנדר, **דראסאת פי מא'לפאת אל'דקתור אמיל תומא**, חיפה, 1989.

פורת יהושע, **ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית**, 1939-1929, תל'אביב: עם עובד, 1978.

פלוסר דוד, **המקורות היהודיים של הנצרות**, סדרת אוניברסיטה משודרת, תל'אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1980.

פלוסר דוד, "ימיו האחרונים של ישו בירושלים", בתוך: גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), **נצרות ונוצרים בארץ ישראל**, ירושלים: אריאל, 2002, עמ' 189-199.

פפה אילן, **אצולת הארץ: משפחת אל'חוסייני, ביוגרפיה פוליטית**, ירושלים: מוסד ביאליק, 2002.

פראוור יהושע, **הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1985.

פרח בלוס, **מהשלטון העות'מני למדינה העברית: סיפור חייו של קומוניסט ופטריוט פלסטיני: 1910-1991**, חיפה, 2009.

פרי עודד, "מוסד הווקף המוסלמי ומדיניות הרווחה הציבורית של השלטון העות'מאני בירושלים בשלהי המאה ה-18", **המזרח החדש**, ל"ד (1992), עמ' 77-94.

צברי עכרמה, "אל'אעתדאאת עלא אל'אווקאף ואל'מקדסאת, 1948-1987", בתוך: אל'מג'תמע אל'פלסטיני: ארבעון עם עלא אל'נכבה וואחד ועשרון עאמן עלא אחתלאל א'דפה ואל'קטע, טייבה: מרכז אחייא א'תראת' אל'ערבי, עמ' 50-82.

צמחוני דפנה, "המערך הפוליטי של הערבים בישראל", **המזרח החדש**, ל"ב (1989), עמ' 139-164.

צמחוני דפנה, "הנוצרים", בתוך: רמי הוכמן (עורך), **יהודים וערבים בירושלים**, ירושלים: אקדמון, 1989.

צמחוני דפנה, "הנוצרים והעדות הנוצריות בישראל כיום", בתוך: גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), **כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים בישראל**, ירושלים: אריאל, 1999, עמ' 15-32.

צמחוני דפנה, "הפטריארכיה הלטינית של ירושלים ממחצית המאה ה-19 ועד ימינו: היבטים מוסדיים וחברתיים", **המזרח החדש**, ל"ד (1992), עמ' 115-138.

צרצור אברהים, "התנועה האסלאמית והמדינה", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 242-249.

קאסם פאטמה, "שפה, היסטוריה ונשים: נשים פלסטיניות בישראל מתארות את אירועי הנכבה", **תיאוריה וביקורת**, 29 (2006), עמ' 59-80.

קדמן נגה, **בצדי הדרך ובשולי התודעה**, ירושלים: ספרי נובמבר, 2008.

קולבי שאול פ', **הכנסיות הנוצריות במדינת ישראל**, ירושלים: אקונומיסט, 1972.

קוק מייקל, **מוחמד**, תרגום: מיכל סלע, ירושלים: מוסד ביאליק, 1989.

קידר מרדכי, "התנועה האסלאמית בין השלמה להסלמה?", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 250-261.

קימרלינג ברוך ומגדל יואל, **פלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים, 1999.

קליינברג אביעד, **הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה**, בן-שמן: מודן והוצאה לאור של משרד הביטחון, 2011.

קנדי היו, מוחמד והח'ליפות: המזרח התיכון המוסלמי במאות השישית - האחת עשרה, ירושלים ובאר-שבע: מוסד ביאליק והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1998.

רבינוביץ' דני, גאנמ אסעד ויפתחאל אורן (עורכים), אחרי השבר: כיוונים חדשים למדינות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל - דו"ח חירום מאת צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי, מוגש לראש ממשלת ישראל מר אהוד ברק, נובמבר 2000.

רג'ב טארק (עורך), מתאבעאת נקדייה פי אדב סמיח אליקאסם, חיפה: אל-אדי, 1995.

רוזנטל רוביק, כפר קאסם: אירועים ומיתוס, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000.

רייטר יצחק, "הערכת הרפורמה במוסד ההקדש המוסלמי בישראל: הווקף בעכו", המזרח החדש, ל"ב (1989), עמ' 21-45.

רייטר יצחק, מירושלים למכה ובחזרה: ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005.

רייטר יצחק, מלחמה, שלום ויחסים בינלאומיים באסלאם בן-זמננו: פתוות בנושא שלום עם ישראל, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008.

רייטר יצחק, מקום מבטחו של אלה? פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות: המאבק על הנוף הסמלי והפיזי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011.

רייטר יצחק (עורך), ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001.

רייטר יצחק, "הערכת הרפורמה במוסד ההקדש המוסלמי בישראל: הווקף בעכו", המזרח החדש, ל"ב (1989), עמ' 21-45.

רכס אלי, המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית, אוניברסיטת תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1993.

רכס אלי, "ערביי ישראל והאינתיפאדה", בתוך: גד גילבר ואשר ססר (עורכים), בעין הסכסוך: האינתיפאדה, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 1992, עמ' 99-127.

רמון אמנון, נצרות ונוצרים במדינת היהודים: המדיניות הישראלית כלפי הכנסיות והקהילות הנוצריות, 1948-2010, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל ומרכז ירושלים ליחסי יהודים ונוצרים, 2012.

שילר אלי, מדריך לאתרים נוצריים בישראל, ירושלים: אריאל, 1992.

שדמה אילן, תמורות ביחסי ערבים מוסלמים ונוצרים במדינת ישראל: המקרה של אזור הצפון בין השנים 1967-2010, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2011.

שוסמן אביבה, סיפורי הנביאים במסורת המוסלמית (בעיקר עפ"י "קצץ אל-אנביא" למוחמד בן עבדאללה אלי-כסאאי), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1981.

שחם רון, "ווקפים של נוצרים ויהודים בפני בתי-דין שרעיים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", המזרח החדש, ל"ב (1989), עמ' 46-66.

שטיינברג מתי, "דור הולך ודור בא' : דור 'הנכבה' ודור המאבק המזוין", בתוך: יוסי מילי (עורך), מלחמות, מהפכות וזהות דורית, תל-אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל ועם עובד, 2001, עמ' 118-128.

שטנדל אורי, "ערביי ישראל בין הפטיש לסדן", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השני תש"ח-תשכ"ח, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2000, עמ' 193-218.

שיף זאב ויערי אהוד, **מלחמת שולל**, תל־אביב: שוקן, 1984.

שמעוני יעקב, "הנוצרים", בתוך: רמי הוכמן (עורך), **יהודים וערבים בישראל**, ירושלים: אקדמון, 1989, עמ' 114-124.

אל־שעראווי מוחמד מותוולי, **קצץ אל־אנביאא'**, קהיר: מכתבת אל־תוראת' אל־אסלאמי, 1996.

שקד רוני ושאבי אביבה, **חמאס: מאמונה באללה לדרך הטרוה**, ירושלים: כתר, 1994.

תומא אמיל, **אל־אעמאל אל־כאמלה**, חיפה: מכון אמיל תומא למחקרים חברתיים ופוליטיים, 1995.

תמרי שמואל, "מקאם נבי מוסא ליד יריחו", **קתדרה**, 11 (1979), עמ' 153-180.

Abu Sitta Salman, *The Palestinian Nakba of 1948*, London: Palestine Return Center, 2000.

Antonius George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, London: Hamish Hamilton, 1945.

Asadi Fawzi. "Some Causes for the Rejection of the Partition Plan by the Palestinian Arabs, in: Ian S. Lustick (ed.), *Triumph and Catastrophe: Israeli Independence and the Refugee Problem*, New York: Garland, 1994, pp. 59–71.

Bahgat, A., & Gemea'ah, M. M., *Stories of the Prophets: From Adam to Muhammad*, Egypt: Islamic Home, 1997.

Benvenisti Meron, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land 1948-1998*, Berkely: University of California Press, 2000.

Ellenblum Ronnie, *Crusader Castles and Modern Histories*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Dumper Michael, "The Christian Churches of Jerusalem in the Post Oslo Period", *Journal of Palestine Studies*, 31/2 (Winter 2002), pp. 51–65.

Gerber Haim, "'Palestine and other Territorial Concepts in the 17th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998), pp. 563–572.

Ghanem Honaida, "Poetics of Disaster: Nationalism, Gender and Social Change among Palestinian Poets in Israel after Nakba", *International Journal of Politics, Culture & Society* (March 2009), pp. 23–39.

Al-Hout Bayan Nuwayhed, *Sabra and Shatila: September 1982*, London: Pluto Press, 2004.

Jerusalem: Religious Aspects, Jerusalem: Passia – Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, 1995.

Khadduri Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1955.

Khalidi Rashid, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press, 1997.

Khalidi Walid (ed.), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington D.C.: Institute for Palestine Studies, 1992.

Khalidi Walid, *Why did the Palestinian Leave? An Examination of the Zionist Version of the Exodus of 1948*. London: Arab Information Center, 1959.

Khalidi Walid, "A Palestinian Perspective on the Arab-Israeli Conflict", *Journal of Palestine Studies*, 14/4 (1985), pp. 35–48.

Rajab Jehan, *Palestinian Costume*, London: Kegan Paul International, 1989.

Reiter Yitzhak, *National Minority, Regional Majority: Palestinian Arabs versus Jews in Israel*, Syracuse University Press, 2009.

Reiter Yitzhak, "Qadis and the Implementation of Islamic Law in Present Isreal", in: Eugenia Kermeli & Roberet Gleave (eds.), *Islamic Law: Theory and Practice*, London & New York: I.B Tauris, 1997, pp. 144–185.

Rubin-Peled Alisa, *Debating Islam in the Jewish State: The Development of Policy towards Islamic Institutions in Israel*, New York: State University Press, 2001.

Sayigh Yezid, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement 1933–1949*, Oxford: Clarendon Press, 1997.

Sharif Husain of Mecca, "Territorial Demands made in the British Government", in: Sylvia G. Haim (ed.), *Arab Nationalism: An Anthology*, Berkeley: University of California Press, 1976, pp. 89–93.

Snir Reuven, "Palestinian Theatre as a Junction of Cultures: The Case of Samī al-Qāsim's Qaraqāsh", *Journal of Theatre and Drama*, 2 (1966), pp.101–120.

Tibawi Abdil- Latif, "Visions of the Return: The Palestinian Refugees in Arabic Poetry and Art", *The Middle East Journal*, 17/5 (1963), pp. 507–526.

Vatikiotis Panayiotis, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism", *Middle Eastern Studies*, 30 (1994), pp. 916–929.

Wilson Mary C., "The Hashemites, the Arab Revolt and the Arab Nationalism", in: Rashid Khalidi et al. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991, pp. 204–221.

אתרי אינטרנט:

Christian Information Center: www.cicts.org

מנט'מת א-תעאון אל-אסלאמי: www.oic-oci.org

"זוכרות": www.zochrot.org

הכנסת: www.knesset.gov.il